

- 01 Φωτορεαλιστική απεικόνιση της Πύλης του Αδριανού από τα ανατολικά (αναπαράσταση: Δ. Τσαλκάνης, Χ. Κανελλόπουλος, Λ. Τσατσαρώνη).

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΣ
ΧΩΡΟΣ

ΑΤΤΙΚΗ

ΡΩΜΑΪΚΗ ΑΘΗΝΑ

ΜΑΝΘΑ ΖΑΡΜΑΚΟΥΠΗ

*Διδάκτωρ Κλασικής Αρχαιολογίας και Αρχιτέκτων
Morris Russell και Josephine Chidsey Williams
Επίκουρη Καθηγήτρια Ρωμαϊκής Αρχιτεκτονικής
στο Πανεπιστήμιο της Πενσυλβάνια*

Ο ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΙΣΤΟΥ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΔΡΙΑΝΟ

Το διευρυμένο οικοδομικό πρόγραμμα του Αδριανού στην Αθήνα έχει προσελκύσει την προσοχή των ερευνητών τα τελευταία χρόνια, με νέες ανασκαφές και μελέτες για τα ξεχωριστά κτιριακά έργα – συμπεριλαμβανομένης της Βιβλιοθήκης, της Πύλης, του Πανθέου, της ολοκλήρωσης του Ναού του Ολυμπίου Διός και του υδραγωγείου — καθώς και με μια μεγάλη έκθεση στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο το 2018 για την ενασχόληση του Αδριανού με τον αθηναϊκό κλασικό πολιτισμό και τον ιδεαλισμό του («Ο Αδριανός και η Αθήνα: Συνομιλώντας με έναν ιδεατό κόσμο»)¹. Ωστόσο, οι τρόποι με τους οποίους αυτά τα κτίρια διαμόρφωσαν το αθηναϊκό αστικό τοπίο πλαισιώνοντας και παρέχοντας πρόσβαση στα μνημεία της πόλης, συμπεριλαμβανομένης της Ακρόπολης, δεν έχουν εξεταστεί. Τα έργα του Αδριανού αφενός υιοθέτησαν το λεξιλόγιο της κλασικής αρχιτεκτονικής, και αφετέρου χορογράφησαν προσεκτικά τα υπάρχοντα μνημεία της πόλης. Αυτή η προσέγγιση στην αρχιτεκτονική και το τοπίο συναντάται και στην έπαυλή του στο Τίβολι του Λάτιου, η οποία ήταν ένας πνευματικός και γεωγραφικός μικρόκοσμος της Αυτοκρατορίας και του ελληνικού και αιγυπτιακού πολιτισμού. Για παράδειγμα, ερμηνεύει την ελληνική και αιγυπτιακή αρχιτεκτονική και γεωγραφία και δημιουργεί στους χώρους της έπαυλης στο Τίβολι μια Ακαδημία, μια Ποικίλη Στοά και μια Κάνωπο². Ο μετασχηματισμός του αθηναϊκού τοπίου μέσω μιας σειράς οικοδομικών έργων δείχνει τους τρόπους με τους οποίους ο Αδριανός ασχολήθηκε με τον κλασικό ελληνικό αρχιτεκτονικό πολιτισμό στο κέντρο της γένεσής του. Ο Αδριανός ερωτεύτηκε την ελληνική κουλτούρα και διαμορφώνοντας την αρχιτεκτονική και το αστικό τοπίο της πόλης των Αθηνών — κοιτίδας του κλασικού πολιτισμού— οικειοποιήθηκε τον ελληνικό πολιτισμό. Αυτή η οικειοποίηση εκφράστηκε με όρους ιδιοκτησίας σε μία από τις δύο επιγραφές που βρίσκονται στις δύο όψεις της Πύλης του: «Αυτή είναι η πόλη του Αδριανού και όχι του Θησέα» (IG II2 5185)³.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο Αδριανός ανέλαβε ένα φιλόδοξο αρχιτεκτονικό πρόγραμμα σε όλη την αυτοκρατορία του, αλλά έδωσε ιδιαίτερη προσοχή στην Ελλάδα⁴. Την αντιμετώπισε ως πολιτιστικό κέντρο της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και δημιούργησε σε διάφορα μέρη κτίρια και μνημεία. Πέρα από την Αθήνα, στην οποία θα επικεντρωθούμε εδώ, αναμόρφωσε τα μνημεία της Ελευσίνας, συμπεριλαμβανομένης της κατασκευής των Προπυλαίων στο ιερό ως αντίγραφου των Προπυλαίων του Μνησικλή στην αθηναϊκή Ακρόπολη⁵. Μάλιστα, επί Αδριανού το ιερό και τα Μυστήρια της Ελευσίνας βίωσαν μια άνθηση που είχαν να δουν από την Κλασική περίοδο⁶.

Ο Αδριανός είχε αναπτύξει από νωρίς έντονο ενδιαφέρον για την ελληνική ποίηση, φιλολογία,

επιστήμη, τέχνη και αρχιτεκτονική και στα νιάτα του είχε το παρατσούκλι *graeculus*⁷. Η έντονη ενασχόληση με τον ελληνικό πολιτισμό φαίνεται και στην έπαυλή του στο Τίβολι, όπου, πέρα από όσα προαναφέραμε, κατασκεύασε επίσης έναν κυκλικό ναό της Αφροδίτης, αντίγραφο του δωρικού ναού της στην Κνίδα (μέσα του 4ου αι. π.Χ.), ο οποίος περιείχε ένα αντίγραφο του πρωτότυπου αγάλματος της Αφροδίτης του Πραξιτέλη από τον ίδιο ναό⁸.

Στην ίδια την πόλη των Αθηνών όμως ο Αδριανός πραγματοποίησε το φιλόδοξο αρχιτεκτονικό του όραμα με την ολοκλήρωση του ναού του Ολυμπίου Διός, την κατασκευή ενός ναού της Ήρας και του Πανελληνίου Διός (Παυσανίας 1.18.9), μιας βασιλικής, ενός ιερού όλων των θεών, του Πανθέου (Παυσανίας 1.5.5, 1.19.9), μιας βιβλιοθήκης, ενός γυμνασίου και του υδραγωγείου⁹. Πρόθεσή του δεν ήταν απλώς να στολίσει την πόλη, αλλά να δικαιώσει τον τίτλο της ως κέντρου του «Πανελληνίου» του Αυτοκράτορα — μιας θρησκευτικο-πολιτικής ένωσης ελληνικών πόλεων της Ανατολής, ενός Κοινού, που ιδρύθηκε από τον Αδριανό, με στόχο κυρίως τη διατήρηση της ρωμαϊκής κυριαρχίας στα ανατολικά και την τόνωση των εμπορικών και άλλων σχέσεων. Χρειάστηκαν επτά χρόνια για να συγκροτηθεί το Πανελλήνιον, το οποίο ξεκίνησε επίσημα τη λειτουργία του κατά την τρίτη επίσκεψη του αυτοκράτορα στην Αθήνα, τον χειμώνα του 131/132 μ.Χ.¹⁰. Έχοντας γνώση του κεντρικού ρόλου της Αθήνας στη Δηλιακή Συμμαχία, ο Αδριανός δημιούργησε τη δική του «Αθηναϊκή Συμμαχία»¹¹. Όπως έχει επισημάνει ο Ian Worthington, με το Πανελλήνιο ο Αδριανός ένωσε τον πολιτισμό και την πολιτική για να υποστηρίξει την πολιτική της Ρώμης στα ανατολικά κατά τον 2ο αιώνα μ.Χ. Τα τεκμήρια που έχουμε για το Πανελλήνιο είναι εξ ολοκλήρου επιγραφικά, αλλά το οικοδομικό πρόγραμμα του Αδριανού στο κέντρο του Πανελληνίου διασαφηνίζει τους τρόπους με τους οποίους χρησιμοποίησε την πόλη για να κατασκευάσει την ταυτότητά του ως φιλέλληνα, ενώ ταυτόχρονα προωθούσε τα πολιτικά του ενδιαφέροντα στην Ανατολή¹².

Ο ΦΙΛΕΛΛΗΝΑΣ ΑΔΡΙΑΝΟΣ ΚΑΙ Η ΑΘΗΝΑ

Αφού ανέλαβε τον ρόλο του αυτοκράτορα το 117 μ.Χ., ο Αδριανός επισκέφθηκε την Αθήνα τρεις φορές: το έτος 124/125 μ.Χ., το έτος 128/129 μ.Χ. και το έτος 131/132 μ.Χ. Το πιο φιλόδοξο οικοδομικό του έργο στην Αθήνα ήταν η ολοκλήρωση του ναού του Ολυμπίου Διός. Αυτός ο ναός έμεινε ημιτελής για τουλάχιστον τριακόσια χρόνια. Έχει υποστηριχθεί ότι η αρχική φάση του ναού ανάγεται στο β' μισό του 6ου αιώνα π.Χ., όταν οι Πεισιστρατίδες ξεκίνησαν την κατασκευή ενός δωρικού ναού κολοσσιαίων διαστάσεων, έργο το οποίο μετά την πτώση της τυραννίας το 510 π.Χ. εγκαταλείφθηκε¹³. Επιπλέον, με βάση τις συγκρίσεις ανάμεσα στις λιθοπλίνθους των θεμελιώσεων και άλλων σύγχρονων κτιρίων εντοπίστηκε μια φάση της Κλασικής εποχής,

02 Φωτορεαλιστική απεικόνιση του Ολυμπίου και της Πύλης του Αδριανού από τα βορειοανατολικά (αναπαράσταση: Δ. Τσαλκάνης).

η οποία δεν αναφέρεται από τις πηγές¹⁴. Ευρύτερα αποδεκτό είναι ότι ο ναός ξεκίνησε από τον Αντίοχο Δ΄ τον Επιφανή της Συρίας το 174 π.Χ. και έλαβε τότε την όψη που τον χαρακτηρίζει σήμερα: οκτάστυλος και δίπτερος, διαστάσεων 107,75x41,10 μ. με 104 κίονες με κορινθιακά κιονόκρανα ύψους 17 μ. Με τον θάνατο του Αντίοχου ο ναός παρέμεινε ημιτελής.

Ο Βιτρούβιος, γράφοντας στο β΄ μισό του 1ου αιώνα π.Χ., μας πληροφορεί ότι το έργο είχε ανατεθεί στον Ρωμαίο αρχιτέκτονα Κοσσούτιο και ότι ο σηκός του ναού ήταν υπαίθριος (3.2.8, 7 graef. 15, 17). Το όνομα του Κοσσούτιου αναφέρεται και σε μια αφιέρωση από την περιοχή του Ολυμπίου (IG II2 4099). Δεν γνωρίζουμε μέχρι πού είχαν φτάσει οι οικοδομικές εργασίες επί εποχής Αυγούστου, όταν ο ναός είχε αφιερωθεί στη λατρεία του *Genius Augusti* (IG II2 3227). Τεκμήριο της πρώιμης αυτοκρατορικής φάσης του ναού είναι ένα κιονόκρανο της νότιας εσωτερικής κιονοστοιχίας.

Η ολοκλήρωση του ναού και η προσθήκη από τον Αδριανό του ευρέος περιβάλλου με την κιονοστοιχία που περιέβαλλε τον ναό φαίνεται να συνδέεται με τη δημιουργία του Πανελληνίου, καθώς ο ναός έγινε το επίκεντρο αυτού του Κοινού¹⁵. Η τελετή αφιέρωσης το 131/132 μ.Χ. σηματοδότησε την επίσημη έναρξη του Πανελληνίου και, για να γιορτάσει το γεγονός, ο Αδριανός εισήγαγε τους Πανελλήνιους αγώνες. Ο Λίβιος ισχυρίστηκε ότι ο ναός ήταν ήδη αντικείμενο θαυμασμού (41.20.8)¹⁶. Δεν είμαστε σίγουροι αν ο σηκός παρέμεινε χωρίς στέγη. Κατά τον Πausανία το κολοσσιαίο λατρευτικό άγαλμα του Δία ήταν από χρυσό και ελεφαντόδοντο (1.18.6)¹⁷.

Η συσχέτιση του Αδριανού με τον Δία, τον Διόνυσο

και τον Θησέα ίσως ήταν επίσης ένα κίνητρο για την ολοκλήρωση του ναού¹⁸. Ο αυτοκράτορας διέταξε να κοπούν νομίσματα με τη μορφή του ιδίου και του Ολύμπιου Δία κατά τη δεύτερη επίσκεψή του στην Αθήνα (128/129 μ.Χ.). Μάλιστα, αποκαλείται γιος του Δία Ελευθέριου σε μια επιγραφή από την Ακρόπολη, έχοντας οικειοποιηθεί επίθετα που ανήκαν αποκλειστικά στον Δία (Ολύμπιος, Ελευθέριος και Πανελλήνιος)¹⁹. Έστησε επίσης ένα χρυσελεφάντινο άγαλμα του εαυτού του στον ναό, σηματοδοτώντας πλέον ξεκάθαρα την ταύτισή του με τον Δία. Στην Αθήνα, από όλους τους αυτοκράτορες, είναι αυτός που παραλληλίζεται συχνότερα με μια θεότητα²⁰.

Ωστόσο, σύμφωνα με τον Πausανία, το πιο εντυπωσιακό από όλα τα κτίρια του Αδριανού ήταν η βιβλιοθήκη του²¹. Ο Πausανίας την περιγράφει ως «οικοδόμημα με 100 κίονες, με τοίχους και κιονοστοιχίες από φρυγικό μάρμαρο και επιχρυσωμένη στέγη» και διευκρινίζει ότι στα δωμάτια «φυλάσσονται βιβλία» (1.18.9). Το κτίριο βρίσκεται στα ανατολικά της Αγοράς, δίπλα στην Αγορά του Καίσαρα και του Αυγούστου — τη Ρωμαϊκή Αγορά. Τη βιβλιοθήκη περιέκλειε ένας μεγάλος περίβολος, διαστάσεων 122x82 μ. περίπου. Είχε μία μόνο είσοδο από ένα μνημειακό πρόπυλο με τέσσερις κίονες από ροζ φρυγικό μάρμαρο, με κορινθιακά κιονόκρανα που στήριζαν θριγικό και αέτωμα, όλα από πεντελικό μάρμαρο. Το πρόπυλο βρισκόταν στο μέσο της δυτικής πρόσοψης του κτιρίου, η οποία ήταν κατασκευασμένη επίσης από πεντελικό μάρμαρο. Εκατέρωθεν του προπύλου, εκτεινόταν μνημειώδεις πτέρυγες με τη βόρεια να είναι σήμερα η καλύτερα σωζόμενη. Οι δύο πτέρυγες διέθεταν προέχουσες κιονοστοιχίες με επτά

03

αρράβδωτους κίονες από πράσινο καρύστιο λίθο σε κάθε πλευρά, με κορινθιακά κιονόκρανα και βάσεις από πεντελικό μάρμαρο. Οι βάσεις των αρράβδωτων κίωνων ήταν τοποθετημένες σε ψηλό βάθρο από πράσινο καρύστιο λίθο κι αυτό με τη σειρά του εδραζόταν σε πλίνθο από πεντελικό μάρμαρο. Ο υπερκείμενος θλαστός θριγκός αποτελείται από διαταινωτό ακόσμητο επιστύλιο από πεντελικό μάρμαρο. Με αυτόν τον τρόπο η δυτική πρόσοψη του κτιρίου από πεντελικό μάρμαρο ήταν το φόντο μιας συνεχούς χρωματικής εναλλαγής — στο πρότυπο μεταξύ ροζ φρυγικού και λευκού πεντελικού μαρμάρου και στις προέχουσες κιονοστοιχίες επί των πτερύγων μεταξύ πράσινου καρύστιου λίθου και πεντελικού μαρμάρου²². Βάσει των θραυσμάτων αγαλμάτων που έχουν βρεθεί μπροστά από τις πτέρυγες της δυτικής πρόσοψης, έχει προταθεί ότι σειρά αγαλμάτων, από τα οποία τουλάχιστον δύο Νίκες, βρίσκονταν επί του τοίχου των πτερύγων της Βιβλιοθήκης, και συγκεκριμένα επί των προβόλων του θριγκού των κορινθιακών κίωνων²³.

Το κτίριο ήταν ανοιχτό και περιείχε μια αυλή (82x60 μ.) με κήπο και μακρόστενη δεξαμενή στο κέντρο που περιβαλλόταν από αγάλματα και οριζόταν από τέσσερις κιονοστοιχίες —ένα *quadriporticus*— οι οποίες συνέχιζαν τη χρωματική εναλλαγή με κίονες από ροζ φρυγικό μάρμαρο και κορινθιακά κιονόκρανα και βάσεις από λευκό πεντελικό μάρμαρο²⁴. Στη βόρεια και στη νότια πλευρά της περιμέτρου του κτιρίου βρίσκονταν τρεις εξέδρες, δύο ημικυκλικές στις άκρες και μία ορθογώνια στη μέση. Αντιδιαμετρικά από την είσοδο, στα ανατολικά του περιβόλου, υπήρχαν πέντε αίθουσες. Η κεντρική αίθουσα έφερε ορθογώνιες κόγχες στις τρεις πλευρές, κατάλληλες να φιλοξενήσουν ράφια για βιβλία, ενώ στις καμπυλωτές κόγχες, στο κέντρο της ανατολικής πλευράς της αίθουσας, φιλοξενούνταν αγάλματα²⁵. Και σε αυτήν

την αίθουσα συνεχιζόταν το χρωματικό παιχνίδισμα μεταξύ ροζ φρυγικού, πράσινου καρύστιου λίθου και λευκού πεντελικού μαρμάρου που βρίσκεται παράλληλα στη Μαρμάρινη Αυλή των Αυτοκρατορικών Λουτρών στις Σάρδεις²⁶. Εκατέρωθεν της αίθουσας αυτής, οι διπλανές αίθουσες έχουν ταυτιστεί ως αναγνωστήρια ενώ οι δύο γωνιακές ως αίθουσες διδασκαλίας, *auditoria*, δεδομένου ότι στη βόρεια αίθουσα εντοπίστηκε επικλινή θεμελίωση για τη στήριξη των κερκίδων²⁷.

Ολόκληρο το συγκρότημα πιθανότατα διαμορφώθηκε στο πρότυπο του *Templum Pacis* (Ναός της Ειρήνης) στη Ρώμη (που ξεκίνησε από τον Βεσπασιανό το 71 μ.Χ. και αφιερώθηκε το 75 μ.Χ.), το οποίο διέθετε βιβλιοθήκη, αίθουσα έκθεσης έργων τέχνης και κήπο²⁸. Το *Templum Pacis*, ένα *quadriporticus* (περίπου 134x137 μ.), περιείχε «αποικιακούς» βοτανικούς κήπους με εξωτική χλωρίδα την οποία απέκτησαν οι Ρωμαίοι μέσω της κατάκτησης της Ανατολής και των εμπορικών συναλλαγών με την Ινδία. Ως εκ τούτου οι κήποι μαρτυρούσαν την ιδεολογική και οικονομική δύναμη της Ρώμης στο ινδομεσογειακό δίκτυο ανταλλαγών²⁹. Ο σχεδόν τετράγωνος περίβολος του *Templum Pacis* της Ρώμης περιείχε έξι παρτέρια που εκτείνονταν ΒΔ–ΝΑ, όπως επίσης και δεξαμενές νερού³⁰, και κοσμήτο από λεηλατημένα έργα τέχνης που σηματοδοτούσαν την κατάκτηση της Ιουδαίας³¹. Τα παρτέρια συγκεντρώνονταν στα ΒΑ και ΝΔ του περιβόλου, εκατέρωθεν του κεντρικού ΒΔ–ΝΑ άξονά του, δημιουργώντας έτσι ένα διαχωριστικό στη μέση του περιβόλου που οδηγούσε στη νοτιοανατολική πλευρά του ναού. Ωστόσο, δεν έχουμε κανένα κείμενο ή αρχαιολογικό στοιχείο για παρόμοιες φυτεύσεις στη Βιβλιοθήκη του Αδριανού στην Αθήνα.

Η ομοιότητα της κάτοψης με το *Templum Pacis* της Ρώμης και το *Traianeum* της *Italica*³², όπως επίσης

04

- 03 Φωτορεαλιστική απεικόνιση της έπαυλης του Αδριανού στο Τίβολι.
- 04 Φωτορεαλιστική απεικόνιση του *Templum Pacis* (Ναός της Ειρήνης) στη Ρώμη.

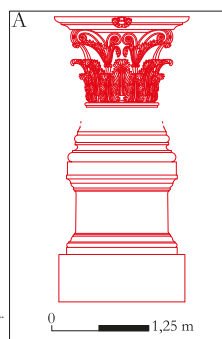
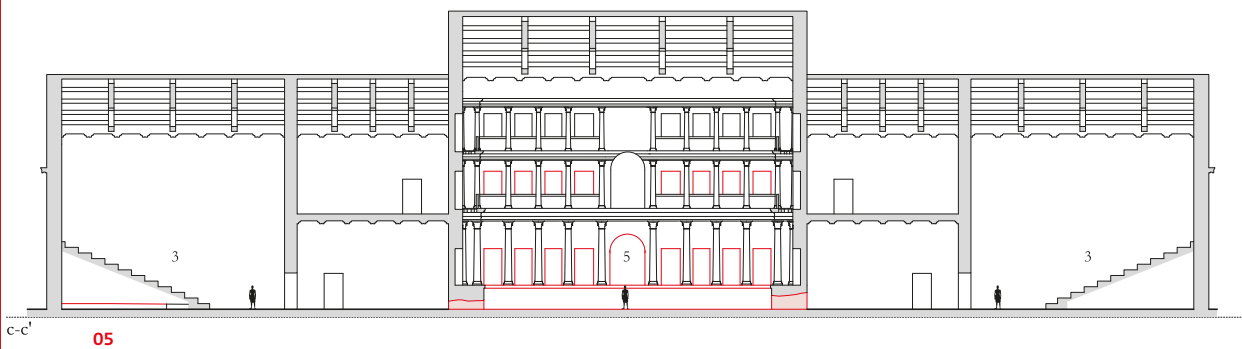
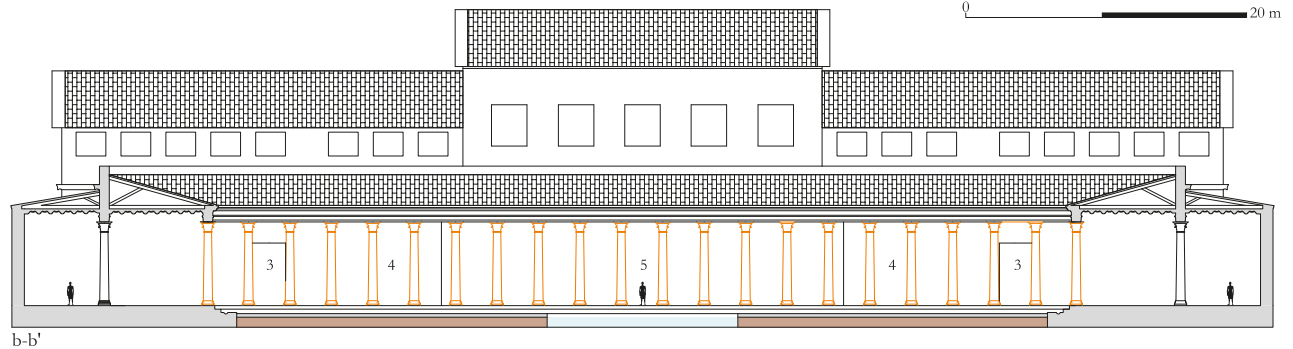
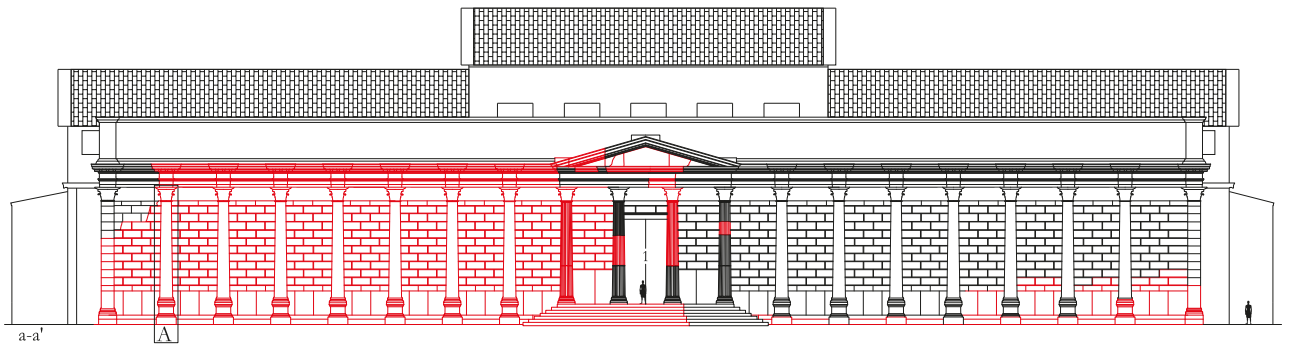
και η κεντρική θέση του κτιρίου, οδήγησαν στην ερμηνεία της Βιβλιοθήκης του Αδριανού στην Αθήνα ως *forum*³³, ενώ μια πρόσφατη μελέτη προτείνει την ταύτιση του μνημείου με την έδρα των Πανελλήνων, που συνδεόταν με τη λατρεία του αυτοκράτορα και όπως αναφέρει ο Δίων Κάσσιος (69.16.2): «ο Αδριανός επέτρεψε στους Έλληνες να κατασκευάσουν προς τιμήν του έναν σηκό (ιερό περίβολο), ονομαζόμενο Πανελλήνιο»³⁴. Έχει επίσης προταθεί ότι η κεντρική αίθουσα του κτιριακού συγκροτήματος ήταν αίθουσα *Kaisersaal*, δηλαδή χώρος για την αυτοκρατορική λατρεία³⁵, ότι τα αναγνωστήρια εξυπηρέτουσαν ως χώροι «βουλευτηρίου» το κοινό του Πανελληνίου³⁶, και ότι η μεγαλοπρέπεια της αρχιτεκτονικής και του γλυπτικού διακόσμου παραπέμπουν σε ένα κτίριο *forum* και όχι σε βιβλιοθήκη³⁷. Είναι πιθανόν ότι το κτίριο εξυπηρέτούσε και στέγαζε πολλαπλές δραστηριότητες λειτουργώντας ως βιβλιοθήκη, χώρος αυτοκρατορικής λατρείας, κέντρο διοικητικών υπηρεσιών, αλλά και χώρος έκθεσης έργων τέχνης³⁸.

Σε κάθε περίπτωση μαζί με την Αγορά του Καίσαρα και του Αυγούστου, η Βιβλιοθήκη του Αδριανού μεταμόρφωσε την πόλη της Αθήνας, εισάγοντας σχεδιαστικές manières από τη Ρώμη του 1ου αιώνα π.Χ. και του 1ου αιώνα μ.Χ. Στη Ρώμη οι αυτοκράτορες χρησιμοποίησαν την αρχιτεκτονική μορφή της τετράπλευρης στοάς που περικλείει έναν ανοιχτό χώρο για τη δημιουργία των μνημειακών συγκροτημάτων των αυτοκρατορικών *fora*. Τα *fora* έγιναν η *mise en scène* της εξουσίας των αυτοκρατόρων στην πόλη της Ρώμης και ο Αδριανός χρησιμοποίησε τις αναφορές που έφεραν μαζί τους αυτά τα αρχιτεκτονικά σύνολα. Οι στοές των αυτοκρατορικών *fora* δημιούργησαν όχι μόνο οπτικά εντυπωσιακά μαρμάρινα σκηνικά για τους ναούς που περιέβαλλαν και τα αγάλματα που κοσμούσαν τους

περιβόλους, αλλά και μια «αρχιτεκτονική σύνδεση και διέλευσης» («architecture of connection and passage») — για να χρησιμοποιήσουμε τη διάσημη έκφραση του William MacDonald³⁹. Κατασκευασμένα διαδοχικά, το ένα δίπλα στο άλλο, τα αυτοκρατορικά *fora* σχημάτιζαν ένα αστικό τοπίο με πυκνές κιονοστοιχίες, ενώ στο *Forum Romanum*, οι προσόψεις με κιονοστοιχίες μετατράπηκαν σε σκηνικά για θεάματα ψυχαγωγίας, για παράδειγμα μονομαχίες⁴⁰. Στην Αθήνα, η Αρχαία Αγορά με τις υπάρχουσες μακρές ελληνιστικές στοές της —για παράδειγμα, τη Στοά του Αττάλου— παρουσίαζε παραδειγματικά την κλασική και ελληνιστική αρχιτεκτονική παράδοση. Η κατασκευή της Ρωμαϊκής Αγοράς, η οποία ως σχεδιαστική πρόταση είναι συμφυής με την αρχιτεκτονική των περιστυλίων των ελληνιστικών ανακτόρων (για παράδειγμα, το ανάκτορο των Αιγών) και αγορών (π.χ., η αγορά της Πέλλας), συνέχισε την παράδοση αυτή από τη μία πλευρά⁴¹. Με τη Βιβλιοθήκη του Αδριανού, από την άλλη πλευρά, εισήχθησαν στην πόλη των Αθηνών οι νέες τάσεις σχεδιασμού της πρωτεύουσας Ρώμης — το σχέδιο του *quadriporticus* με δεξαμενή νερού και πιθανόν φύτευση, όπως επίσης και γλυπτικό διάκοσμο. Με την κατασκευή της Βιβλιοθήκης, λοιπόν, ο Αδριανός ενίσχυσε την εικόνα του αστικού τοπίου της Αθήνας ως ένα μείγμα κλασικών, ελληνιστικών και ρωμαϊκών αρχιτεκτονικών παραδόσεων.

Η αρχιτεκτονική μορφή του *quadriporticus*, ή της περιστυλης αυλής, μπορούσε να εξυπηρετήσει τις λειτουργίες της αγοράς/*forum*, της παλαίστρας, του θρησκευτικού τεμένους ή της βιβλιοθήκης και έγινε το καθοριστικό στοιχείο των αστικών κέντρων σε όλη τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Αξιοσημείωτα παραδείγματα περιστυλών αυλών με αυτές τις λειτουργίες είναι η Βόρεια Αγορά στην Αφροδισιάδα (202x72 μ.)⁴², η Αγορά στην Αρλ (106x72 μ.)⁴³, η παλαίστρα του συγκροτήματος Λουτρού–Γυμνασίου στις Σάρδεις (81,20x83,20 μ.)⁴⁴, όπως επίσης το *Templum Pacis* του Βεσπασιανού στη Ρώμη (134x137 μ.) — εκτός από το κτίριο στο οποίο εστιάζουμε εδώ, τη Βιβλιοθήκη του Αδριανού στην Αθήνα (122x82 μ.).

Δεν έχουμε τόσο πολλές πληροφορίες για άλλα αδριανικά κτίρια στην Αθήνα. Το Πάνθεον έχει ταυτιστεί με τα κατάλοιπα που βρέθηκαν ανατολικά της Ρωμαϊκής Αγοράς, στην οδό Αδριανού⁴⁵. Οι πρόσφατες έρευνες του Χρυσάνθου Κανελλόπουλου στη Βιβλιοθήκη του Αδριανού έχουν ενισχύσει την ταύτιση αυτών των καταλοίπων με το Πάνθεον της Αθήνας. Αποκαλύφθηκε μια σειρά από αρχιτεκτονικά μέλη που ταιριάζουν με το κολοσσιαίο μέγεθος του κτιρίου αυτού: βάσεις κιόνων και τύμπανα καθώς και θραύσματα από την ανωδομή, τα οποία ενσωματώθηκαν ως επί το πλείστον σε δεύτερη χρήση στο κτίριο του Τετράκογχου. Αυτά τα κατάλοιπα επιτρέπουν την ανακατασκευή των εξωτερικών και εσωτερικών αρχιτεκτονικών ρυθμών του κτιρίου, και τη συσχέτισή τους με τα επί τόπου κατάλοιπα του κτιρίου επί της οδού Αδριανού, ανατολικά της Ρωμαϊκής Αγοράς.

- 05 Η Βιβλιοθήκη του Αδριανού.
1. Πρόπυλο.
3. Auditorium.
4. Αίθουσα ανάγνωσης (:).
5. Βιβλιοθήκη (πηγή: Lagogianni–Georgakarakos / Paris 2018, σ. 112).
- 06 Άποψη της Βόρειας Αγοράς στην Αφροδισιάδα από τα ανατολικά. Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως.

Καθώς το πλάτος του σηκού αντιστοιχεί στο πλάτος της οκτάστυλης πρόσοψης, το εσωτερικό πλάτος είναι 32 μέτρα, καθιστώντας το Πάνθεον της Αθήνας τον μεγαλύτερο σε πλάτος γνωστό σηκό (87 x περ. 36–39 μ.) — η αθηναϊκή απάντηση στο Πάνθεον του Αγρίππα στη Ρώμη, που ανακατασκευάστηκε από τον Αδριανό⁴⁶.

Το Πάνθεον ήταν πιθανότατα ο τόπος συνάντησης των μελών του Πανελληνίου παρά ένας πραγματικός ναός και για αυτό τον λόγο έχει προταθεί η ταύτιση της Βιβλιοθήκης με την έδρα των Πανελλήνων (Δίων Κάσσιος 69.16.2). Ίσως ο ναός της Ήρας και του Δία Πανελληνίου που αναφέρει ο Πausanias (1.18.9) να είναι ιερό του Πανελληνίου. Ο Τραυλός πρότεινε την ταύτιση καταλοίπων ναού ανασκαμμένου εν μέρει στην κοιλάδα του Ιλισού, τα οποία χρονολογούνται στην εποχή του Αδριανού, με τον ναό της Ήρας και του Δία Πανελληνίου και το ιερό του Πανελληνίου⁴⁷. Η βασιλική στη βορειοανατολική γωνία της αθηναϊκής Αγοράς μπορεί να είχε δημόσια λειτουργία⁴⁸. Το γυμνάσιο αναφέρεται ότι βρισκόταν κοντά στη Βιβλιοθήκη και είχε εκατό κίονες (Paus. 1.18.6–9.)⁴⁹. Και η γέφυρα 50 μέτρων πάνω από τον ποταμό Κηφισό που συνδέει την Αθήνα με την Ελευσίνα χτίστηκε πιθανώς κατά την πρώτη επίσκεψη του Αδριανού στην Αθήνα⁵⁰. Το πιο αξιοσημείωτο είναι ίσως η βελτίωση της ύδρευσης της πόλης με την κατασκευή ενός νέου υδραγωγείου, μήκους περίπου 25 χιλιομέτρων — μια κατασκευή που ξεκίνησε ο Αδριανός το 125 μ.Χ. — και το Νυμφαίο, στην Πλατεία Δεξαμενής στις νοτιοανατολικές πλαγιές του Λυκαβηττού. Το νερό ερχόταν με υπόγειες σήραγγες από τις νότιες πλαγιές της Πάρνηθας και έφτανε στον Λυκαβηττό⁵¹. Το Νυμφαίο παρουσίαζε πρόσοψη με τέσσερις ιωνικούς αρράβδωτους κίονες και θριγκό με αέτωμα «συριακού τύπου», ο οποίος έφερε αναθηματική επιγραφή (χρονολογημένη στο 140 μ.Χ.) που δηλώνει ότι ο Αντωνίνος Πίος (ο Ευσεβής) ολοκλήρωσε το υδραγωγείο που ξεκίνησε ο πατέρας του, ο Θεός Αδριανός⁵².

Επιπλέον αρκετά κτίρια και επεμβάσεις έχουν χρονολογηθεί στην εποχή του Αδριανού. Για παράδειγμα, το Ισείον στη νότια κλιτύ της Ακρόπολης⁵³, το Νυμφαίο στη ΝΑ γωνία της Αγοράς⁵⁴, η Αποθήκη ή το λεγόμενο Πομπείον στον Κεραμεικό⁵⁵, το Ιωνικό Περισύλλιο στην πλατεία Αγίας Αικατερίνης στην Πλάκα⁵⁶, η ανασύνθεση του δεύτερου ορόφου της σκηνης του Θεάτρου του Διονύσου⁵⁷, τα αγάλματα των «Γιγάντων» στη βόρεια πρόσοψη του Ωδείου του Αγρίππα⁵⁸ και η προσθήκη ενός αγάλματος του αυτοκράτορα μέσα στον σηκό του Παρθενώνα, δίπλα στο χρυσελεφάντινο άγαλμα της Αθηνάς Παρθένου (Paus. 1.24.7).

Η ΠΥΛΗ ΤΟΥ ΑΔΡΙΑΝΟΥ

Η Πύλη του Αδριανού αποτυπώνει τους τρόπους με τους οποίους οικειοποιήθηκε ο Αδριανός την αρχιτεκτονική και πολιτιστική κληρονομιά της πόλης των Αθηνών και τη μετέτρεψε σε ένα υβρίδιο ελληνικού και ρωμαϊκού πολιτισμού. Η πύλη βρίσκεται κοντά στον ναό του

Ολυμπίου Διός και πιθανότατα αφιερώθηκε από τους Αθηναίους το 131/132 μ.Χ. κατά τη διάρκεια της τρίτης επίσκεψης του Αδριανού στην Αθήνα⁵⁹. Ήταν κατασκευασμένη από πεντελικό μάρμαρο και αποτελείται από δύο επίπεδα. Το κάτω επίπεδο σχημάτιζε πέρασμα που διαμορφωνόταν από τόξο επί πεσσών με κορινθιακά επίκρανα, πλαισιωμένο από δύο ελεύθερους κίονες με κορινθιακά κιονόκρανα, τα οποία δεν σώζονται σήμερα, ενώ στις γωνίες υπάρχουν δύο πεσσοί με κορινθιακά επίκρανα τα οποία φέρουν το ενεπίγραφο επιστύλιο. Το ανώτερο επίπεδο σχημάτιζε τριμερές άνοιγμα που ορίζεται από κορινθιακούς πεσσούς, πάνω από αυτούς ιωνικά επιστύλια, και κεντρική προεξέχουσα κατασκευή σε μορφή ναΐσκου, με κορινθιακούς κίονες, αέτωμα και κεντρικό ακρωτήριο. Κατά πάσα πιθανότητα υπήρχαν αγάλματα στο ανώτερο επίπεδο στις δύο πλευρές του κεντρικού ανοίγματος. Η ιδιαιτερότητα του ανώτερου επιπέδου, που δίνει περισσότερο την εντύπωση ναΐσκου, καθιστά την Πύλη του Αδριανού μοναδική⁶⁰. Ο ασυνήθιστος σχεδιασμός βρίσκεται σε διάλογο με την κλασική και ελληνιστική αρχιτεκτονική παράδοση της Αθήνας και είναι παραδειγματικός του κλασικισμού που έχει συνδεθεί με τον Αδριανό⁶¹. Κατά πάσα πιθανότητα οι Αθηναίοι κατασκεύασαν και αφιέρωσαν την πύλη στον Αδριανό για τις πολλές ευεργεσίες του⁶².

Σε κάθε πλευρά της πύλης υπήρχε μια επιγραφή. Στην ανατολική πλευρά (με θέα προς τον ναό του Ολυμπίου Διός): «Αυτή είναι η πόλη του Αδριανού, και όχι του Θησέα» και στη δυτική (με θέα προς την Ακρόπολη): «Αυτή είναι η Αθήνα, η αρχαία πόλη του Θησέα»⁶³. Φαίνεται, λοιπόν σαν η πύλη να σηματοδοτεί, όπως επίσης και να νοηματοδοτεί, το όριο μεταξύ των περιοχών της πόλης. Οι δύο επιγραφές είναι αμφιλεγόμενες. Η κοινή ερμηνεία της ανατολικής επιγραφής είναι ότι αναφέρεται σε δύο διακριτές περιοχές της Αθήνας — η μία είναι μια νέα συνοικία της πόλης, που ιδρύθηκε από τον αυτοκράτορα με το νέο οικοδομικό του πρόγραμμα, μακριά από την παλιά πόλη, επομένως «πόλη του Αδριανού, και όχι του Θησέα». Η άποψη αυτή βασίζεται σε αρχαιολογικές μαρτυρίες νέων κτιμάτων και ιδιαίτερα ενός μεγάλου ρωμαϊκού λουτρού στα ανατολικά της πύλης και δίπλα στον ναό που πιθανώς χρονολογούνται σε αυτήν την εποχή, γεγονός που πιθανόν υποδεικνύει την ύπαρξη νέας συνοικίας (Hadrianopolis· *Hist. Aug. Hadr.* 20.4)⁶⁴. Είναι πιθανόν βέβαια ότι τα κτίρια αυτά είναι μεταγενέστερα του Αδριανού και ανήκουν, για παράδειγμα, στην περίοδο του Αντωνίνου Πίου, ο οποίος ολοκλήρωσε το υδραγωγείο του πατέρα του, όπως αναφέραμε⁶⁵.

Μια διαφορετική μετάφραση έχει προταθεί για την επιγραφή που βλέπει προς τα δυτικά (προς την παλιά πόλη): «Αυτή είναι η πόλη που άνηκε στον Θησέα»⁶⁶. Αυτή η μετάφραση, λοιπόν, δεν υπονοεί σύνδεση της πύλης με μια νέα συνοικία ή κάποια συγκεκριμένη περιοχή της Αθήνας. Αυτή η ανάγνωση προτείνει ότι οι Αθηναίοι αναγνώριζαν πως ο Αδριανός αντικατέστησε

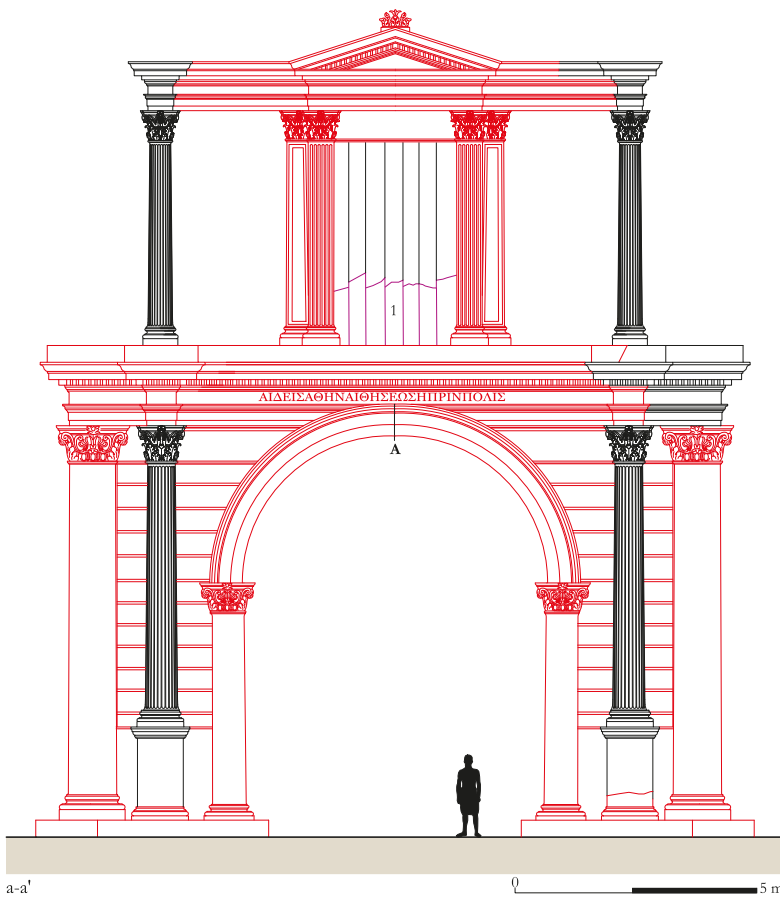
07

τον θρυλικό Θησέα ως ιδρυτή της πόλης, μιας και η ίδρυση του Πανελληνίου ενίσχυσε την πολιτική σημασία της Αθήνας. Η θέση της πύλης κοντά στο ιερό του ναού του Ολυμπίου Διός, το επιδιωκόμενο επίκεντρο του Πανελληνίου, υποστηρίζει αυτή την ερμηνεία. Αν αποδεχθούμε αυτήν την ερμηνεία τότε η επιγραφή με ανατολικό προσανατολισμό («Αυτή είναι η πόλη του Αδριανού και όχι του Θησέα») είχε σκοπό να δηλώσει ότι το Πανελλήνιο δημιουργούσε μια νέα πόλη του Αδριανού, μια πόλη που δεν είχε πλέον σχέση με τον Θησέα. Ο Ian Worthington έχει εγείρει αμφιβολίες σχετικά με αυτήν την ερμηνεία, μιας και δεν αναφέρεται ο Αδριανός να παίρνει τη θέση του ήρωα ως ιδρυτής της πόλης, ούτε οι Αθηναίοι τον αποκαλούν «νέο Θησέα»⁶⁷.

Φαίνεται λοιπόν ότι από τη διατύπωση της δυτικής επιγραφής μπορεί να υποστηριχθεί μόνο η μετάφραση «Αυτή είναι η Αθήνα, η αρχαία πόλη του Θησέα», και αντίστοιχα της ανατολικής, λιγότερο αμφιλεγόμενης, «Αυτή είναι η πόλη του Αδριανού και όχι του Θησέα». Αυτή η τιμητική πύλη — ένα μνημείο που αντικατοπτρίζει τον κλασικισμό του Αδριανού στην καρδιά του αθηναϊκού κλασικισμού— εξυπηρέτησε τόσο τους

Αθηναίους, οι οποίοι με αυτόν τον τρόπο τίμησαν τις ευεργεσίες του Αδριανού, όσο και την οικειοποίηση του Αδριανού που έθεσε τον κλασικό πολιτισμό στο επίκεντρο του νέου Πανελληνίου. Εδώ βλέπουμε την αρχιτεκτονική κατοχύρωση μιας νέας Αθήνας, «του Αδριανού και όχι του Θησέα». Η πύλη ολοκλήρωνε το σχεδιαστικό του έργο στην αιωνόβια πόλη του Θησέα, μιας και πλαισίωνε την Ακρόπολη, που ο Αδριανός τόσο θαύμαζε.

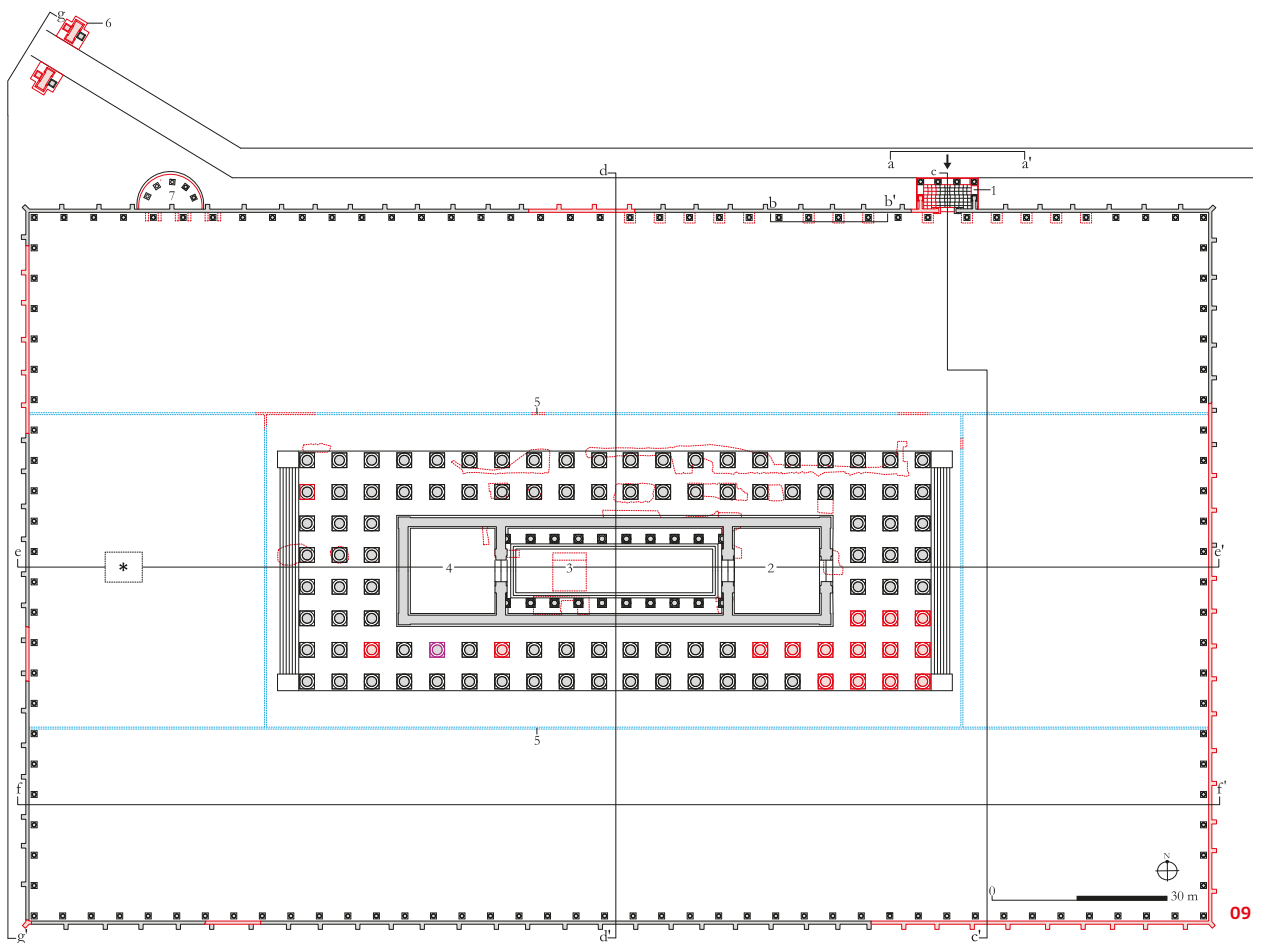
Πράγματι, ο μετασχηματισμός του αθηναϊκού τοπίου από τον Αδριανό μπορεί να γίνει κατανοητός μόνο ως έργο αρχιτεκτονικής τοπίου, μέσα από μια σειρά κτιρίων —τη Βιβλιοθήκη—*quadriporticus*, το Νυμφαίο στον Λυκαβηττό, και το Ολυμπίειο— γύρω από τον λόφο της Ακρόπολης, που δημιούργησαν έναν σχεδιαστικό διάλογο με τα υπάρχοντα κλασικά μνημεία της πόλης. Εδώ βλέπουμε πώς ο Αδριανός συνδιαλέγεται με την κλασική ελληνική αρχιτεκτονική στον πυρήνα της γένεσής της. Όπως και στην έπαυλή του στο Τίβολι όπου χορογράφησε κτίρια—αναφορές στον αθηναϊκό κλασικό πολιτισμό—π.χ. την Ακαδημία και την Ποικίλη Στοά— έτσι και στην Αθήνα οι αρχιτεκτονικές παρεμβάσεις

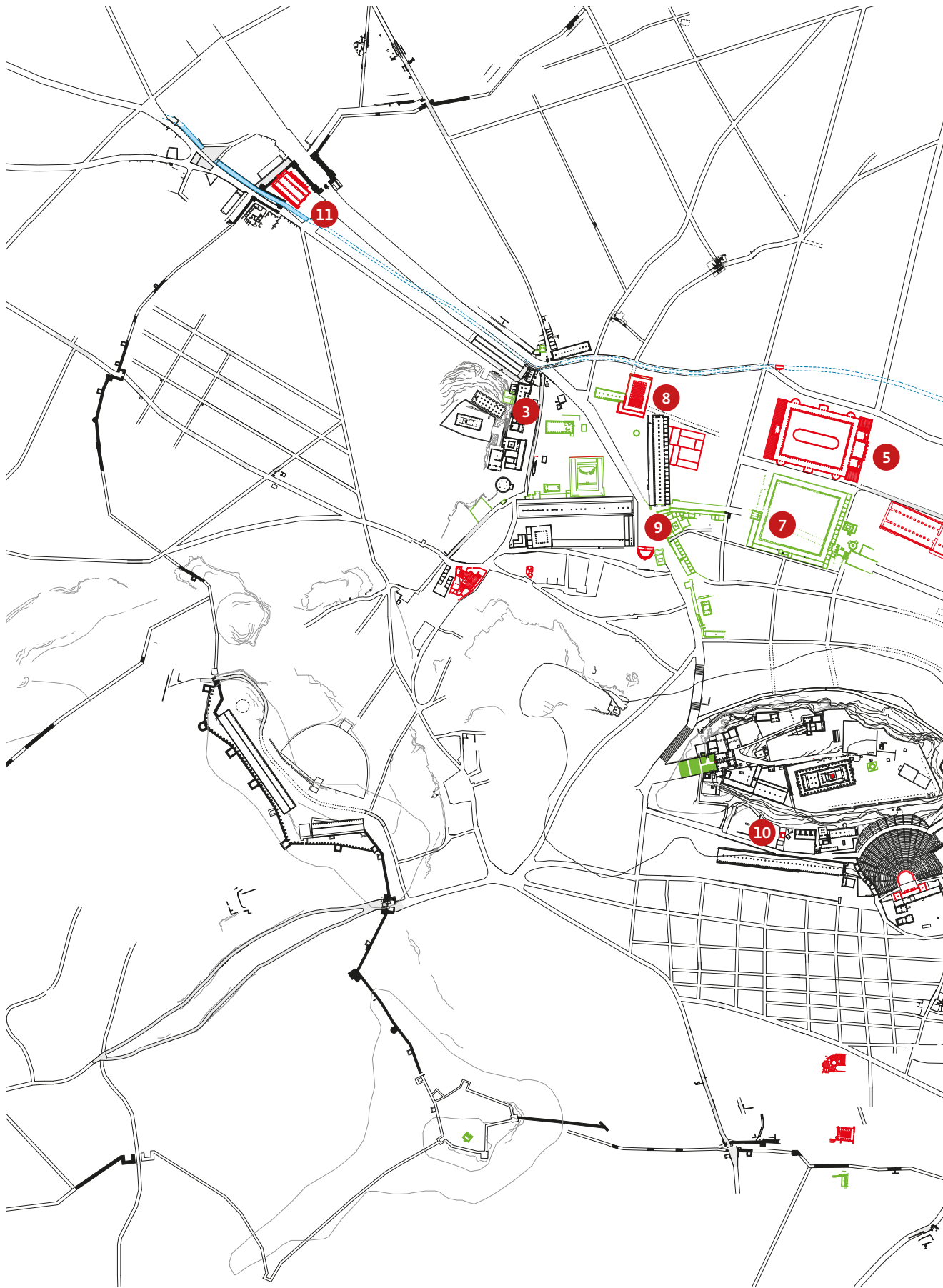

07 Άποψη της Πύλης του Αδριανού από τα ανατολικά. Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως (Η Πύλη του Αδριανού υπάγεται στην αρμοδιότητα της ΕΦΑ Πόλης Αθηνών. © ΥΠΠΟΑ / ΟΔΑΠ).

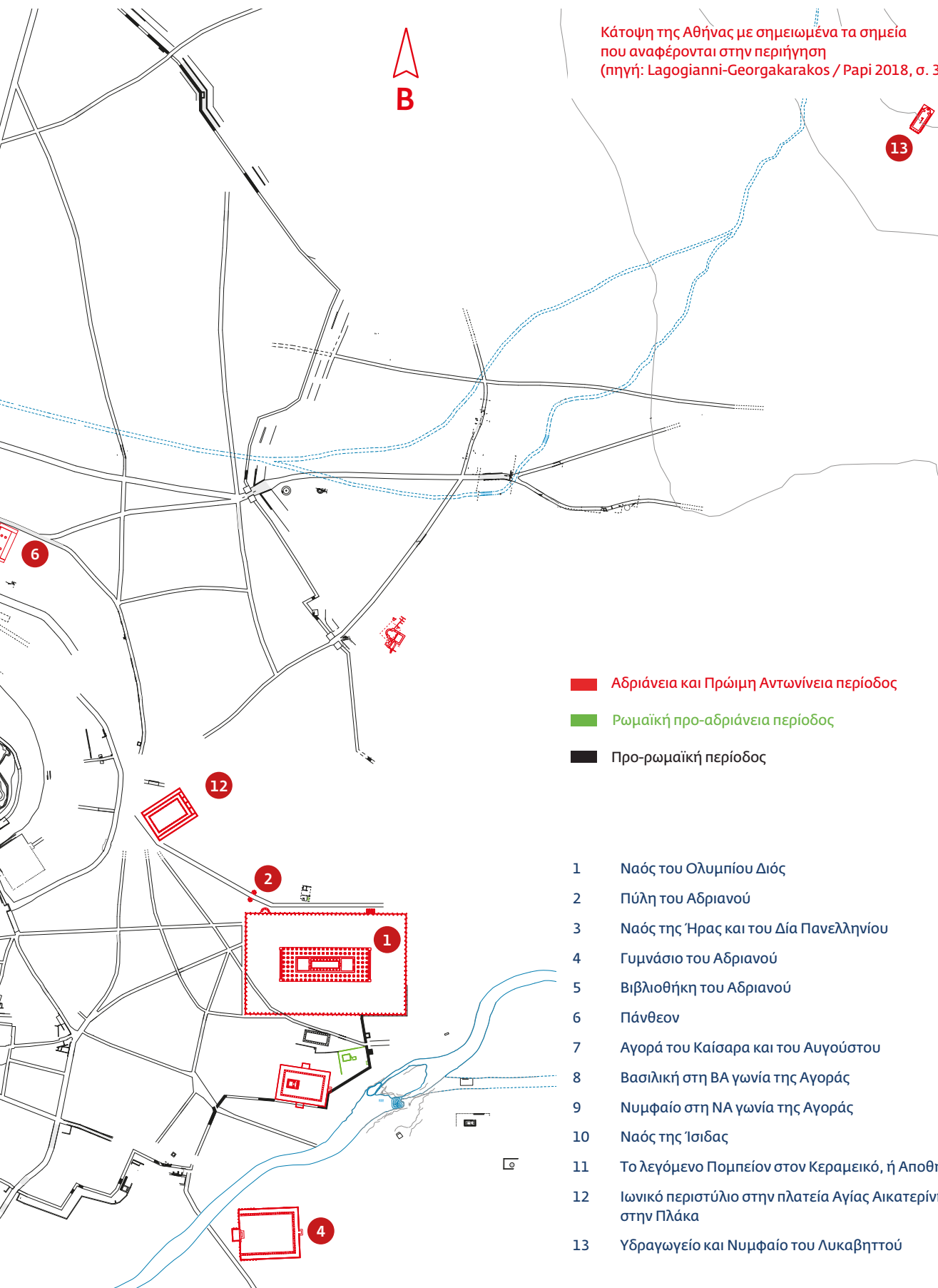
08 Όψη της Πύλης του Αδριανού από τα ανατολικά (πηγή: Lagogianni-Georgakarakos / Ραρί 2018, σ. 119).

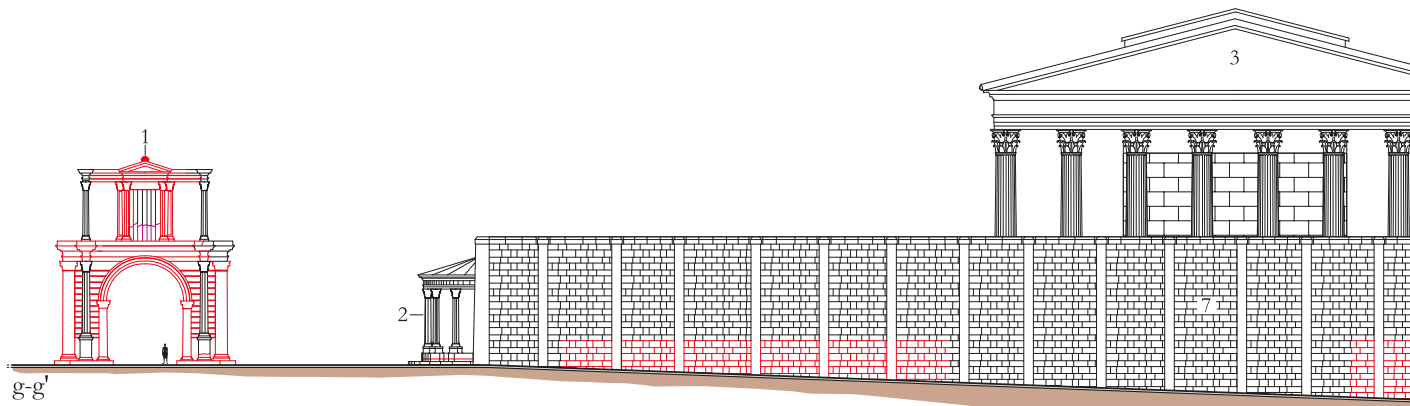
09 Κάτοψη του Ολυμπείου. 1. Πρόπυλο. 2. Πρόναος. 3. Λατρευτικό άγαλμα (;). 4. Άδυτον. 5. Αγωγός. 6. Πύλη του Αδριανού. 7. Ημικυκλική θεμελίωση. Με αστερίσκο σημειώνεται η θέση του κολοσσαίου αγάλματος του Αδριανού (πηγή: Lagogianni-Georgakarakos / Ραρί 2018, σ. 123).

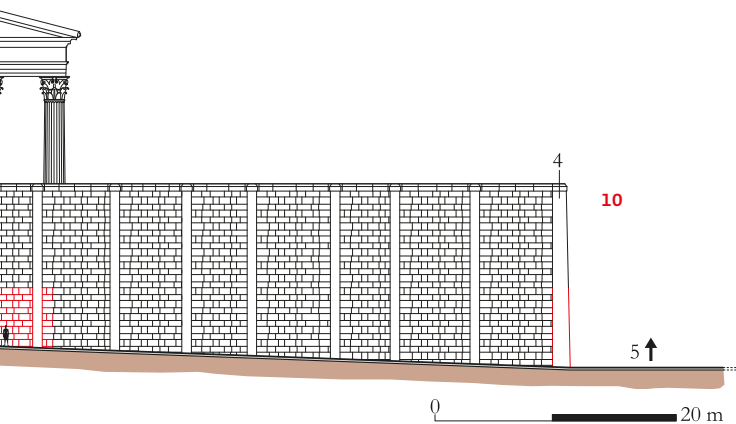

Κάτοψη της Αθήνας με σημειωμένα τα σημεία που αναφέρονται στην περιήγηση (πηγή: Lagogianni-Georgakarakos / Παρί 2018, σ. 39).

- 10 Όψη του Ολυμπείου και της Πύλης του Αδριανού από τα δυτικά. 1. Πύλη του Αδριανού. 2. Ημικυκλική θεμελίωση. 3. Ολυμπείων. 4. Γωνιακή αντηρίδα. 5. Κοιλάδα του Ιλισού. 7. Τοίχος και αντηρίδες από κυφωτές λιθοπλίνθους (πηγή: Lagogianni-Georgakarakos / Pari 2018, σ. 124).
- 11 Ο ναός του Ολυμπίου Διός από βορειοανατολικά (Το Ολυμπεϊόν υπάγεται στην αρμοδιότητα της ΕΦΑ Πόλης Αθηνών. © ΥΠΠΟΑ / ΟΔΑΠ).

του χορογραφήθηκαν γύρω από τα υπάρχοντα κτίρια και τα πλαίσισαν, διεκδικώντας τα με αυτόν τον τρόπο ως ιδιοκτησία του. Για παράδειγμα, η πύλη του πλαίσισσε την Ακρόπολη και το τέμενος του Ολυμπίου πλαίσισσε τον ναό του Ολυμπίου Διός, τον οποίο έπειτα από τόσους αιώνες ολοκλήρωσε εκείνος. Αυτή η πλαίσισση παρουσίασε το αστικό τοπίο της Αθήνας ως ένα μείγμα κλασικών, ελληνιστικών και ρωμαϊκών αρχιτεκτονικών παραδόσεων.

Η πλαίσισση του κήπου της Βιβλιοθήκης με τις κιονοστοιχίες από φρυγικό μάρμαρο, από την άλλη πλευρά, έφερε τις εξ ολοκλήρου σχεδιαστικέςμανιέρες της Ρώμης στην Αθήνα και πρέπει να ιδωθεί στο ευρύτερο πλαίσιο των ρωμαϊκών αρχιτεκτονικών μορφών κατά τη διάρκεια του 1ου αιώνα π.Χ. και του 1ου αιώνα μ.Χ. Οι στοές των *quadriporticus*, όπως του *Templum Pacis* στη Ρώμη και της Βιβλιοθήκης του Αδριανού στην Αθήνα, πλαίσισσαν τους κήπους και κατ' επέκταση τα οικοσυστήματα τα οποία βρίσκονταν υπό τον έλεγχο της Αυτοκρατορίας, όπως αναφέραμε⁶⁸. Τα πλαίσια που διαμόρφωναν οι κιονοστοιχίες αυτών των στοών όχι μόνο αρθρώνουν τα όρια αλλά και τα διαπραγματεύονται⁶⁹. Στη Βιβλιοθήκη του Αδριανού επιπλέον, η στοά από φρυγικό μάρμαρο, που πλαίσισσε και όριζε τον περικλειόμενο κήπο και τη δεξαμενή νερού, υποδήλωνε την πρόσβαση στον υλικό πλούτο από τα άκρα της αυτοκρατορίας, από τη μία πλευρά, και την κυριότητα της Ρώμης επί του αθηναϊκού οικοσυστήματος, από την άλλη⁷⁰. Όπως οι στοές της Βιβλιοθήκης και του τεμένους του Ολυμπίου Διός, έτσι και η Πύλη του Αδριανού πλαίσισσε και υποδήλωσε τη ρωμαϊκή κυριαρχία πάνω στην αθηναϊκή πόλη και τον κλασικό ελληνικό πολιτισμό.

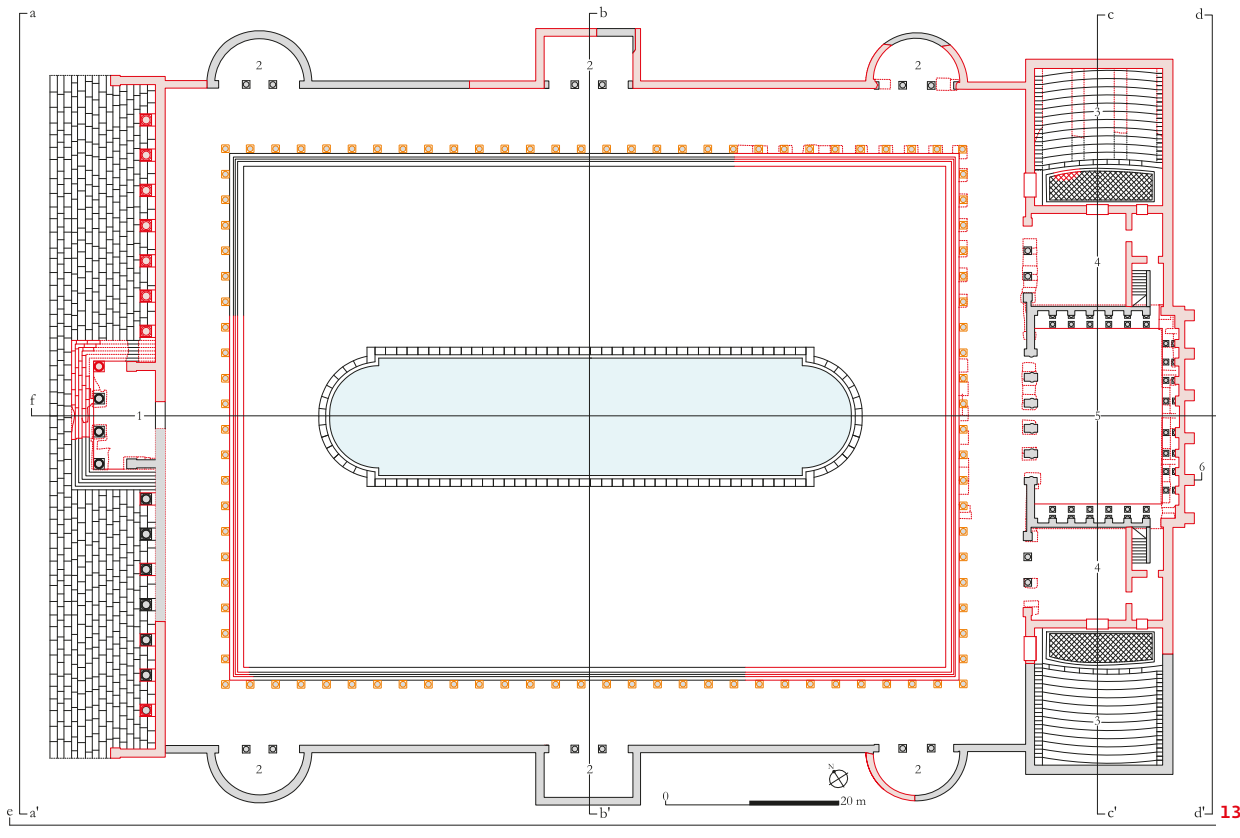
ΠΕΡΙΗΓΗΣΗ

1.- Ναός του Ολυμπίου Διός

Το Ολυμπίειον βρίσκεται νότια της Ακρόπολης, στην κοιλάδα του Ιλισού. Αφιερώθηκε από τον Αδριανό το 131/132 μ.Χ. αλλά η ίδρυσή του τοποθετείται πολλούς αιώνες πριν. Έχει υποστηριχθεί ότι η αρχική φάση του ναού ανάγεται στο β' μισό του 6ου αιώνα π.Χ., όταν οι Πεισιστράτιδες ξεκίνησαν την κατασκευή ενός δωρικού ναού κολοσσαίων διαστάσεων, ο οποίος είχε εγκαταλειφθεί και παρέμεινε ημιτελής μετά την πτώση της τυραννίας το 510 π.Χ. Ευρύτερα αποδεκτό είναι ότι ο ναός ξεκίνησε από τον Αντίοχο Δ' τον Επιφανή της Συρίας το 174 π.Χ. Ο ναός έλαβε τότε την όψη που τον χαρακτηρίζει σήμερα: οκτάστυλος και δίπτερος, διαστάσεων 107,75x41,10 μ., με 104 κίονες με κορινθιακά κιονόκρανα ύψους 17 μ. Με τον θάνατο του Αντίοχου ο ναός παρέμεινε ημιτελής. Η ολοκλήρωση του ναού και η προσθήκη του ευρέος περιβάλλου με την κιονοστοιχία που περιέβαλλε τον ναό από τον Αδριανό φαίνεται να συνδέεται με τη δημιουργία του Πανελληνίου, καθώς αυτός ο ναός έγινε το επίκεντρο του συγκεκριμένου Κοινού.

12

13

12 Άποψη της Πύλης του Αδριανού από τα ανατολικά. Το τόξο της Πύλης πλαισιώνει την Ακρόπολη. Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως (Η Πύλη του Αδριανού υπάγεται στην αρμοδιότητα της ΕΦΑ Πόλης Αθηνών. © ΥΠΠΟΑ / ΟΔΑΠ).

13 Κάτοψη της Βιβλιοθήκης του Αδριανού. 1. Πρότυλο. 2. Εξέδρα. 3. Auditorium. 4. Αίθουσα ανάγνωσης (:). 5. Βιβλιοθήκη. 6. Αντηρίδες (πηγή: Lagogianni-Georgakarakos / Παρί 2018, σ. 111).

14 Φωτορεαλιστική απεικόνιση της κεντρικής αίθουσας της Βιβλιοθήκης του Αδριανού (αναπαράσταση: Δ. Τσαλκάνης).

2.- Πύλη του Αδριανού

Η πύλη βρίσκεται κοντά στον περίβολο του Ολυμπίου, είναι κατασκευασμένη από πεντελικό μάρμαρο και αποτελείται από δύο επίπεδα. Το κάτω επίπεδο σχηματίζει πέρασμα που διαμορφωνόταν από τόξο επί πεσσών με κορινθιακά επίκρανα πλαισιωμένο από δύο ελεύθερους κίονες με κορινθιακά κιονόκρανα, τα οποία δεν σώζονται σήμερα, ενώ στις γωνίες υπάρχουν δύο πεσσοί με κορινθιακά επίκρανα τα οποία φέρουν το ενεπίγραφο επιστόλιο. Η πύλη σηματοδοτεί και νοηματοδοτεί το όριο μεταξύ των περιοχών της πόλης. Στην ανατολική πλευρά (με θέα προς τον ναό του Ολυμπίου Διός) έφερε την επιγραφή: «Αυτή είναι η πόλη του Αδριανού και όχι του Θησέα» και στη δυτική (με θέα προς την Ακρόπολη) έφερε την επιγραφή: «Αυτή είναι η Αθήνα, η αρχαία πόλη του Θησέα» (IG II2 5185). Το ανώτερο επίπεδο εμφανίζει τριμερές άνοιγμα που ορίζεται από κορινθιακούς πεσσούς, πάνω από αυτούς ιωνικά επιστόλια, και κεντρική προεξέχουσα κατασκευή σε μορφή ναΐσκου, με κορινθιακούς κίονες, αέτωμα και κεντρικό ακρωτήριο.

3.- Ναός της Ήρας και του Δία Πανελληνίου

Το ρωμαϊκό Περισύλλιο, νότια του περιβόλου του Ολυμπείου, έχει κάτοψη με τετράγωνη αυλή (65,40x45,26 μ.), είσοδο στα ανατολικά και δύο ορθογώνιες εξέδρες στις μακρές πλευρές (10x6 μ.). Μέσα στην υπαίθρια αυλή εντοπίστηκαν τα θεμέλια ενός ναού (11,40x15,50 μ.) κορινθιακού ρυθμού που ανάγεται στην εποχή του Αδριανού. Ο Τραυλός πρότεινε την ταύτιση αυτών των καταλοίπων με τον ναό της Ήρας και του Δία Πανελληνίου και το ιερό του Πανελληνίου.

4.- Γυμνάσιο του Αδριανού

Βρισκόταν στην αριστερή όχθη του Ιλισού, κοντά στην εκκλησία του Αγίου Παντελεήμονα, με ευρεία ορθογώνια αυλή (60x80 μ. περίπου), με στοές στις κατά βορρά, ανατολή και νότο πλευρές, με έναν προεξέχοντα ορθογώνιο χώρο (14,60x8 μ. περίπου), ίσως μια εξέδρα, στη δυτική πλευρά, και στον ίδιο άξονα με αυτόν τον χώρο πιθανώς πρότυλο. Σύμφωνα με τον Τραυλό, το κτίριο πρέπει να ταυτιστεί είτε με την αδριάνεια ανακατασκευή του Γυμνασίου του Κυνοσάργους, το οποίο είχε καταστραφεί το 200 π.Χ. από τον Φίλιππο Ε', είτε με το Γυμνάσιο του Αδριανού, που είναι γνωστό από τον Πausanias (1.18.9). Ο Pausanias αναφέρει ένα

15 Φωτορεαλιστική απεικόνιση της Βιβλιοθήκης του Αδριανού από τα βορειοδυτικά (αναπαράσταση: Δ. Τσαλκάνης, Χ. Κανελλόπουλος, Λ. Τσατσαρώνη).

κτίριο με εκατό κίονες από μάρμαρο της Αφρικής το οποίο δωρήθηκε από τον αυτοκράτορα στους Αθηναίους. Την ταύτιση με αυτό το κτίριο φαίνεται να επιβεβαιώνει και μια επιγραφή από την κοιλάδα του Ιλισού (IG II2 1102 12–14). Άλλες προτάσεις για τη θέση του: 1) το κτιριακό συγκρότημα στους κήπους του Ζαπείου (Τραυλός 1960)· 2) οι κατασκευές ανατολικά της Στοάς του Αττάλου (Thompson 1950).

5.– Βιβλιοθήκη του Αδριανού

Η Βιβλιοθήκη του Αδριανού βρίσκεται βόρεια της Ρωμαϊκής Αγοράς και την περιέκλειε περίβολος διαστάσεων 122x82 μ. περίπου. Διέθετε μία μόνο είσοδο από ένα μνημειακό πρόπυλο με τέσσερις κίονες από ροζ φρυγικό μάρμαρο, με κορινθιακά κιονόκρανα από πεντελικό μάρμαρο, που στήριζαν θριγκό και αέτωμα από πεντελικό μάρμαρο. Η δυτική πρόσοψη του κτιρίου από πεντελικό μάρμαρο ήταν το φόντο μιας συνεχούς χρωματικής εναλλαγής — στο πρόπυλο μεταξύ ροζ φρυγικού και λευκού πεντελικού μαρμάρου και στις προέχουσες κιονοστοιχίες επί των πτερύγων μεταξύ πράσινου καρύστιου λίθου και πεντελικού μαρμάρου. Το κτίριο ήταν ανοιχτό και περιείχε μια αυλή (82x60 μ.) με κήπο και μακρόστενη δεξαμενή στο κέντρο που περιβαλλόταν από αγάλματα, και οριζόταν από τέσσερις κιονοστοιχίες — ένα *quadriporticus*— οι οποίες συνέχιζαν τη χρωματική εναλλαγή με κίονες από ροζ φρυγικό μάρμαρο και κορινθιακά κιονόκρανα και βάσεις από λευκό πεντελικό μάρμαρο. Στα ανατολικά του περιβόλου υπήρχαν πέντε αίθουσες: η κεντρική αίθουσα έφερε ορθογώνιες κόγχες στις τρεις πλευρές, κατάλληλες για να φιλοξενήσουν ράφια για βιβλία· εκατέρωθεν αυτής, οι διπλανές αίθουσες έχουν ταυτιστεί ως αναγνωστήρια, ενώ οι δύο γωνιακές ως αίθουσες διδασκαλίας.

6.– Πάνθεον

Το κτίριο της οδού Αδριανού που βρίσκεται ανατολικά της Ρωμαϊκής Αγοράς είναι ένα από τα μεγαλύτερα μνημεία της Αδριάνειας εποχής και έχει ταυτιστεί από τον Χρύσανθο Κανελλόπουλο με το Πάνθεον της Αθήνας. Καθώς το πλάτος του σηκού αντιστοιχεί στο πλάτος της οκτάστυλης πρόσοψης, το εσωτερικό πλάτος είναι 32 μ., καθιστώντας το Πάνθεον της Αθήνας τον μεγαλύτερο σε πλάτος γνωστό σηκό (87 x περ. 36–39 μ.) — η αθηναϊκή απάντηση στο Πάνθεον του Αγρίππα στη Ρώμη, που ανακατασκευάστηκε από τον Αδριανό.

7.– Αγορά του Καίσαρα και του Αυγούστου

Το δυτικό πρόπυλο της Αθηναίας Αρχηγέτιδος στον μεγάλο εμπορικό χώρο της Ρωμαϊκής Αγοράς φέρει επιγραφή στο επιστύλιο (IG II2

3175), η οποία αναφέρει ότι η οικοδόμηση του συγκροτήματος ξεκίνησε το 51 π.Χ. από τον Ιούλιο Καίσαρα, περατώθηκε με τις δωρεές του Αυγούστου και εγκαινιάστηκε, κατά πάσα πιθανότητα, το 11/10 π.Χ. Η επιγραφή (IG II2 1100) στη βόρεια παραστάδα του πρόπυλου που χρονολογείται στο 124/125 μ.Χ. αναφέρεται στο ψήφισμα του Αδριανού, το οποίο ρύθμιζε τις φορολογικές υποχρεώσεις των εμπόρων του λαδιού.

8.– Βασιλική στη ΒΑ γωνία της Αγοράς

Στη ΒΑ γωνία της Αγοράς εντοπίστηκε ορθογώνιο κτίριο με εσωτερική κιονοστοιχία, που ερμηνεύτηκε ως Βασιλική και χρονολογήθηκε στο α΄ μισό του 2ου αιώνα μ.Χ., στα χρόνια μεταξύ του Τραϊανού και του Αντωνίνου Ευσεβούς.

9.– Νυμφαίο στη ΝΑ γωνία της Αγοράς

Στη ΝΑ γωνία της Αγοράς εντοπίστηκε η θεμελίωση ενός Νυμφαίου, που καλύπτεται εν μέρει από την εκκλησία των Αγίων Αποστόλων, με μία ημικυκλική μαρμάρινη λεκάνη ακτίνας περίπου 7 μ. Η πρόσβαση στο κτίριο γινόταν με τρεις αναβαθμούς και στο κέντρο του βρισκόταν ένα βάθρο για την τοποθέτηση κολοσσιαίου αγάλματος. Έχει διασωθεί ένα κορινθιακό κιονόκρανο και τμήματα επιστυλίου από την πρόσοψη. Κοσμείτο με γλυπτά από τα οποία σώζονται θραύσματα πτυχώσεων.

10.– Ναός της Ίσιδας

Το Ισείον βρίσκεται στη νότια κλιτύ της Ακρόπολης, δίπλα στον ναΐσκο της Θέμιδος και το ιερό του Ασκληπιού, σε μια περιοχή αφιερωμένη στη λατρεία του Ερμή, της Αφροδίτης, του Πανός και των Νυμφών. Το κτίριο ταυτίστηκε βάσει επιγραφής που χρονολογείται στην εποχή του Αδριανού (IG II2 4771), η οποία αναφέρει ως δωρεές μιας ιέρειας τους κίονες, το αέτωμα, τα κιγκλιδώματα του ναού, ένα άγαλμα της Αφροδίτης, καθώς και τη συντήρηση του αγάλματος της Ίσιδας.

11.– Το λεγόμενο Πομπείον στον Κεραμεικό, ή Αποθήκη

Το λεγόμενο Πομπείον στον Κεραμεικό των τειχών, ανάμεσα στην Ιερά Πύλη και το Δίπυλον, ανεγέρθηκε κατά την Αδριάνεια περίοδο πάνω στα ερείπια ενός κτιρίου του 4ου αιώνα π.Χ., που είχε καταστραφεί από τον Σύλλα. Έχει διαστάσεις 50x25 μ. και χωρίζεται σε τρία κλίτη (το κεντρικό πλάτους 8 μ., τα πλευρικά 5 μ.). Έχει προταθεί ότι το κτίριο σχετίζεται με την αποθήκευση σίτου λόγω της θέσης του κοντά στην είσοδο της πόλης και της κάτοψής του (μιας και συναντάται στην τυπολογία των σιταποθηκών με τρία κλίτη που είναι διαδεδομένες τον 2ο αι. μ.Χ.). Επιπλέον το ξύλινο, επάνω σε πεσσούς, δάπεδο δημιουργεί αεριζόμενη περιοχή, η οποία είναι απαραίτητη για

την προστασία του σίτου από την υγρασία και τα παράσιτα. Ο Δίων Κάσσιος μάς πληροφορεί ότι ο Αδριανός πρόσφερε στην πόλη ετήσια δωρεά σιτηρών («σίτος ετήσιος»: 69.16.2).

12.- Ιωνικό περιστύλιο στην πλατεία Αγίας Αικατερίνης στην Πλάκα

Στην Πλατεία Αγίας Αικατερίνης, στο ανατολικό τμήμα της Πλάκας, ανάμεσα στην Ακρόπολη και το Ολυμπειόν, σώζονται τα κατάλοιπα ενός ιωνικού περιστυλίου με κεντρική αυλή 23x43 μ. και στοά πλάτους 4 μ., στην ανατολική πλευρά της οποίας ανοίγονταν διάφοροι χώροι. Οι κίονες έχουν 4,80 μ. ύψος και χάρη στα κιονόκρανα και τις αττικές βάσεις η κατασκευή μπορεί να χρονολογηθεί στο α΄ μισό του 2ου αιώνα μ.Χ.

13.- Υδραγωγείο και Νυμφαίο του Λυκαβηττού

Το 125 μ.Χ. ο Αδριανός άρχισε την κατασκευή ενός νέου υδραγωγείου, μήκους περίπου 25 χιλιομέτρων. Το Νυμφαίο παρουσίαζε πρόσοψη με τέσσερις ιωνικούς αρράβδωτους κίονες και θριγκό με αέτωμα «συριακού τύπου», ο οποίος έφερε αναθηματική επιγραφή (χρονολογημένη στο 140 μ.Χ.) που δηλώνει ότι ο Αντωνίνος Πίος (ο Ευσεβής) ολοκλήρωσε το υδραγωγείο που ξεκίνησε ο πατέρας του, ο Θεός Αδριανός.

16 Φωτορεαλιστική απεικόνιση του Πανθέου από τα βορειοανατολικά (αναπαράσταση: Δ. Τσαλκάνης).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 <https://www.hadrianandathens.gr/en/>. Lagogianni-Georgakarakos / Papi 2018.
- 2 Για την αρχιτεκτονική της έπαυλης του Αδριανού στο Τίβολι: MacDonald / Pinto 1995.
- 3 *IG II 5185* (= Smallwood 1966, αρ. 485, 179).
- 4 Boatwright 2000, σ. 108–171.
- 5 Clinton 1997, σ. 174–175· Levick 2000, σ. 621· Ζιρώ 1991.
- 6 Worthington 2021, σ. 303· Clinton 1989α, σ. 1516–1523· Clinton 1989β· Clinton 1997, σ. 174–175.
- 7 Birley 1997, σ. 212 και σημ. 24· σχετικά με την ενασχόλησή του με την ποίηση, βλ. Bowie 2002.
- 8 Kleiner 1986, σ. 10–11.
- 9 Lagogianni-Georgakarakos / Papi 2018, σ. 110–113 (Βιβλιοθήκη του Αδριανού), 122–125 (ναός του Ολυμπίου Διός), 144 (ναός της Ήρας και του Πανελληνίου Διός), 136–139 (η ύδρευση και το υδραγωγείο), 143–144.
- 10 Graindor 1934, σ. 52–53 και 102–111· Day 1942, σ. 194–195· Oliver 1965, σ. 123–133· Follet 1976, σ. 108 και 125–135· Geagan 1979, σ. 371–437, 398· Spawforth / Walker 1985· Willers 1990, σ. 54–67· Kienast 1993, σ. 191–222, 217–222· Jones 1996· Willers 1996· Spawforth 1999· Boatwright 2000, σ. 147–150.
- 11 Worthington 2021, σ. 324.
- 12 Worthington 2021, σ. 324–327.
- 13 Αριστ. Πολ. 1313b 23· Δίων Κάσσιος, 69.16.1–2· Ηρακλείδ. Ποντ., fr. 1 Arenz· *Hist. Aug. Hadr.* 13.6· Παυσ., 1.18.6–8· Φιλόστρ. Σοφ. 533· Polyb., 26.1.10–11· Plin. HN, 36.45· Στρ., 9.1.17· Suet. Aug. 60· Vell., 1.10· Vitr., 3.2.8, 7, praef. 15, 17· Θουκ., 2.15.4· «Marmor Parium» *FGrHist* 239 A4· Liv., 41.20.8.
- 14 Κορρές 1999.
- 15 Camia / Corcella / Monaco 2018. Βλ. επίσης, Camia 2022.
- 16 Stefanidou-Tiveriou 2008, σ. 12–13.
- 17 Willers 1990, σ. 26–53· Boatwright 2000, σ. 152–153.
- 18 Worthington 2021, σ. 304–306.
- 19 Karivieri 2002. Για την επιγραφή: Raubitschek 1945, σ. 131–132.
- 20 Geagan 1979, σ. 77.
- 21 Sisson 1929· Κόκκου 1970· Thompson 1981· Willers 1990· Spetsieri-Choremi 1995 και 2003· Boatwright 1997 και 2000, σ. 153–157· Χωρέμη-Σπετσιέρη / Τιγγινάγκα 2008· Τιγγινάγκα 2008· Ευαγγελίδης 2010, σ. 69–71· Raja 2012, σ. 123–124· Kanellopoulos 2020.
- 22 Kanellopoulos 2020· Τιγγινάγκα 1999, σ. 297· Σούρλας 2018.
- 23 Σούρλας 2018· Σούρλας 2021.
- 24 Sourlas 2014· Κανελλόπουλος / Σούρλας 2018· Kanellopoulos 2020.
- 25 Τιγγινάγκα 1999.
- 26 Kanellopoulos 2020, σ. 126–132· Σχετικά με την αίθουσα στις Σάρδεις: Yegül 1986, σ. 5–6, εικ. 115.
- 27 Κνιθάκης / Συμβουλίδου 1969· Kanellopoulos 2020.
- 28 Coarelli 1999· La Rocca 2001· Meneghini 2012. Παρουσίαση των αρχαιολογικών ευρημάτων πριν από τις πρόσφατες ανασκαφές: Colini 1937. Επίσης: Anderson 1982 και 1984, σ. 101–119· Richardson 1992, σ. 286–287· Darwall-Smith 1996, σ. 55–68· Packer 2003, σ. 170–172· Coarelli 2007, σ. 125–128.
- 29 Pollard 2009· Marzano 2014. Οι αυτοκράτορες συνέχισαν να χρησιμοποιούν φυτά ως πολιτικά σύμβολα εξουσίας, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τη χρήση της δάφνης από τον Αύγουστο καθώς και άλλων φυτών ως πολιτικών και милитарιστικών συμβόλων (πρβλ. Δίων Κάσσιος 48.54.3–4· Plin. HN 15.136–7). Zanker 1990, σ. 72–77, 179–183· Kellum 1994· Förtsch 1989· Reader 1997 και 2001, σ. 84–119.
- 30 Υπολογίζεται ότι τα παρτέρια είχαν πλάτος 5 μ. και μήκος 12 μ., τα μικρότερα, και έως 20 μ. τα μεγαλύτερα: Lloyd 1982, σ. 91. Επίσης: Farrar 1998, σ. 184 και Darwall-Smith 1996, σ. 58. Πρόσφατες ανασκαφές έχουν αποκαλύψει υπολείμματα μερικών εξ αυτών: Packer 2003, σ. 171, σημ. 31.
- 31 Anderson 1982· Rizzo 2001, σ. 238–239· Meneghini 2006, σ. 158–159, εικ. 19· Meneghini / Santangeli Valenzani 2007, σ. 61–70, εικ. 54–55· Noreña 2002· Pollard 2009· Luschin 2010, σ. 186–191, αρ. 22, εικ. 73–74.
- 32 Σχετικά με τις ομοιότητες με το Templum Pacis, βλ.: Τιγγινάγκα 1999, σ. 290· Bergemann 2010 και Di Cesare 2014, σ. 735–736. Βλ. επίσης Meneghini 2014 και La Rocca 2014.
- 33 Kyrielleis 1976, σ. 431–438· Calandra 2010· Di Cesare 2016.
- 34 Monaco / Corcella / Nuzzo 2014.
- 35 Martini 1985.
- 36 Kanellopoulos 2020.
- 37 Σούρλας 2021.
- 38 Bλ. Sisson 1929, σ. 63–66· Shear 1981, σ. 374–377· Coarelli 1991, σ. 79–81· Castrén 1994, σ. 2–3· Karivieri 1994· Calandra 1998· Étienne 2004, σ. 197–198· Coarelli 2009, σ. 72–75· Calandra 2010, σ. 30–34· Di Cesare 2010, σ. 243· Di Cesare 2016, σ. 171–172. Βλ. επίσης Σούρλας 2018, σ. 391, με βιβλιογραφία σχετικά με την ταύτιση και τη λειτουργία του κτιρίου.
- 39 MacDonald 1986, σ. 29. Δείτε επίσης τη συζήτηση των Favro / Pinto / Yegül 2010.
- 40 Αυτοκρατορικά fora: Amici 1991· Gros 1995· Morselli 1995· Morselli Tortorici 1989· Kockel 1995· La Rocca 1998· Coarelli 2007, σ. 102–128. *Forum Romanum*: Purcell 1989 και 1995· Coarelli 2007, σ. 42–101. Για την εμπειρία αυτών των αστικών τοπίων: Favro 1996.
- 41 Βλ. για τις ελληνιστικές αγορές: Dickenson 2017, κεφ. 1, «The early Hellenistic Period. 323 BC – 197 BC»· για τα ελληνιστικά ανάκτορα: Nielsen 1999· για το ανάκτορο των Αιγών: Κοτταρίδη 2009.
- 42 Ratté 2002, σ. 12–13· Ratté / Smith 2008, σ. 714–724.
- 43 Gros 1987, 2008, σ. 40–50, και 2009, σ. 113· Frakes 2009, σ. 146–152· Anderson 2013, σ. 132–134.
- 44 Yegül 1983, 1986, σ. 25–36, και 2010, σ. 161–164.
- 45 Δοντάς 1968, σ. 221–224· Travlos 1971, σ. 439–443.
- 46 Willers 1990· Martini 2006, σ. 39.
- 47 Travlos 1971, σ. 429–431· Camia στο Greco 2011, σ. 470.
- 48 Geagan 1979, σ. 397· Shear 1981, σ. 376–377· Lagogianni-Georgakarakos / Papi 2018, σ. 106.
- 49 Thompson / Wycherley 1972, σ. 204–207.
- 50 Graindor 1934, σ. 35–36· Κόκκου 1970, σ. 171–173· Follet 1976, σ. 113–114· Willers 1990, σ. 13· Boatwright 2000, σ. 168.
- 51 Chiotis / Chiotti 2012.
- 52 Επιγραφή: Smallwood 1966 αρ. 396, σ. 133· βλ. επίσης Graindor 1934, σ. 252· Κόκκου 1970, σ. 169–171· Thompson / Wycherley 1972, σ. 202–203· Spawforth / Walker 1985, σ. 98–99· Willers 1990, 13· Boatwright 2000, σ. 167–168· Leigh 1997 και 1998.
- 53 Walker 1979α· Walker 1979β, σ. 251.
- 54 Thompson 1955, σ. 57–59· Longfellow 2011, σ. 215· Longfellow 2012· Walker 1979γ.
- 55 Hoepfner 1976.
- 56 Το κτίριο έχει ερμηνευτεί ως τμήμα θερμών (Travlos 1971, σ. 181· Di Cesare 2009· Corso 2011), Σεραιείον (Lippolis 1995) και Πρυτανείον (Schmalz 2006).
- 57 Παπασταμάτη-von Moock 2012.
- 58 Thompson 1950, σ. 103–124· Despinis 2003, σ. 114 κ.εξ.· Strocca 2012/13.
- 59 Graindor 1934, σ. 228–229· Day 1942, σ. 187· Oliver 1965, σ. 124–125· Κόκκου 1970, σ. 167–169· Kleiner 1986, σ. 11· Adams 1989· Willers 1990, σ. 68–85· Post 1998–1999· Karivieri 2002, σ. 49–50· Hendrick 2006, σ. 151–156. Βλ. σχετικά με την τρίτη επίσκεψη του Graindor 1934, σ. 39–41· Geagan 1979, σ. 397–398.
- 60 Camia / Marchiandi, στο Greco 2011, σ. 449–451.
- 61 Yegül / Favro 2019, σ. 583–586.
- 62 Adams, 1989· Post 1998–1999, σ. 179–181.
- 63 *IG II 2 5185* (= Smallwood 1966, αρ. 485, 179).
- 64 Adams 1989, σ. 11 σημ. 9, σ. 12 σημ. 14· βλ. επίσης Zahrnt 1979· Graindor 1934, σ. 226–228· Day 1942, σ. 186· Willers 1990, σ. 68–72· Hadrianopolis: Boatwright 2000, σ. 104–105 και 172–173.
- 65 Worthington 2021, σ. 329.
- 66 Oliver 1965, σ. 124–125· Adams 1989, σ. 11· Willers 1990, σ. 68–72.
- 67 Worthington 2021, σ. 329–330.
- 68 Zarmakoupi 2010· Ζαρμακούπη 2010· Zarmakoupi 2014, σ. 103–111.
- 69 Για μια ανάλυση της έννοιας του πλαισίου στην αρχαία ελληνική και ρωμαϊκή τέχνη: Platt / Squire 2017, σ. 3–99.
- 70 Zarmakoupi 2023, κεφ. 2 και 5.

ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adams 1989: Adams A., «The Arch of Hadrian at Athens», στο S. Walker / A. Cameron (επιμ.), *Greek Renaissance in the Roman Empire*, London 1989, σ. 10–16.
- Amici 1991: Amici C. M., *Il Foro Di Cesare*, Leo S. Olschki, Firenze 1991.
- Anderson 1982: Anderson J. C., «Domitian, the Argiletum and the Temple of Peace», *American Journal of Archaeology* 86 (1982), σ. 101–110.
- Anderson 1984: Anderson J. C., *The Historical Topography of the Imperial Fora*, Bruxelles 1984.
- Anderson 2013: Anderson J. C., *Roman Architecture in Provence*, Cambridge 2013.
- Bergemann 2010: Bergemann J., «Die Hadriansbibliothek in Athen. Kaiserliches Bauwerk zwischen Klassizismus und romantischer Erinnerungskultur», στο Y. Perrin (επιμ.), *Neronia VIII. Bibliothèques, livres et culture écrite dans l'empire romain de César à Hadrien, Actes du VIII Colloque International de la SIEN, Paris, 2–4 Octobre*, Latomus, Bruxelles 2010, σ. 54–62.
- Birley 1997: Birley A. R., «Hadrian and the Greek Senators», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 116 (1997), σ. 209–245.
- Boatwright 1997: Boatwright M. T., «The Traianum in Italica (Spain) and the Library of Hadrian at Athens», στο D. Buitron–Oliver (επιμ.), *The Interpretation of Architectural Sculpture in Greece and Rome*, Trustees of the National Gallery of Art, Washington, London / Washington 1997.
- Boatwright 2000: Boatwright M. T., *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, Princeton, N.J. 2000.
- Bowie 2002: Bowie E., «Hadrian and Greek Poetry» στο E. N. Ostenfeld (επιμ.), *Greek Romans and Roman Greeks: Studies in Cultural Interaction*, Aarhus 2002, σ. 172–197.
- Calandra 1998: Calandra E., «Spunti di discussione (su Atene romana e post-romana)», *Athenaeum* 86 (1998), σ. 261–272.
- Calandra 2010: Calandra E., «Villa Adriana scenario del potere», στο M. Rizzi (επιμ.), *Hadrian and the Christians*, Berlin 2010, σ. 21–50.
- Camia 2022: Camia F., «Hadrianos Olympios Panhellenios: Worshipping Hadrian in Athens», στο A. Kouremenos (επιμ.), *The Province of Achaia in the Second Century CE: The Past Present*, London 2022, σ. 93–116.
- Camia / Corcella / Monaco 2018: Camia F. / Corcella A. / Monaco M. C., «Hadrian, the Olympieion and the foreign cities», στο V. Di Napoli / F. Camia / V. Evangelidis / D. Grigoropoulos / D. Rogers / S. Vlizos (επιμ.), *What's New in Roman Greece? Recent Work on the Greek Mainland and the Islands in the Roman Period, Proceedings of a Conference held in Athens, 8–10 October 2015* (Meletemata, 80), Αθήνα 2018, σ. 477–483.
- Castrén 1994: Castrén P., «General Aspects of Life in Post-Herulian Athens», στο P. Castrén (επιμ.), *Post-Herulian Athens. Aspects of Life and Culture in Athens A.D. 267–529*, Helsinki 1994, σ. 1–14.
- Chiotis / Chioti 2012: Chiotis E. D. / Chioti L. E., «Water supply of Athens in the antiquity», στο A. N. Angelaki / L. W. Mays / D. Koutsoyannis / N. Mamassis (επιμ.), *Evolution of Water Supply Through the Millennia*, London 2012, σ. 407–442.
- Clinton 1997: Clinton K., «Eleusis and the Romans: Late Republic to Marcus Aurelius», στο M. C. Hoff / S. I. Rotroff (επιμ.), *The Romanization of Athens*, Oxford 1997, σ. 161–181.
- Clinton 1989a: Clinton K., «The Eleusinian Mysteries: Roman Initiates and Benefactors, second Century B.C. to A.D. 267», στο W. Haase (επιμ.), *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* 2.18.2, Berlin 1989, σ. 1499–1539.
- Clinton 1989β: Clinton K., «Hadrian's Contribution to the Renaissance at Eleusis», στο S. Walker / A. Cameron (επιμ.), *Greek Renaissance in the Roman Empire*, London 1989, σ. 56–68.
- Clinton 1997: Clinton K., «Eleusis and the Romans: Late Republic to Marcus Aurelius», στο M. C. Hoff / S. I. Rotroff (επιμ.), *The Romanization of Athens*, Oxford 1997, σ. 161–181.
- Coarelli 1991: Coarelli F., «Le plan de via Anicia. Un nouveau fragment de la Forma Marmorea de Rome» στο F. Hinard / M. Royo (επιμ.), *Rome. L'espace urbain et les représentations*, Paris 1991, σ. 65–81.
- Coarelli 1999: Coarelli F., «Pax, Templum», *LTUR* 4 (1999), σ. 67–70.
- Coarelli 2007: Coarelli F., *Rome and Environs: An Archaeological Guide*, Berkeley 2007.
- Coarelli 2009: Coarelli F., «I Flavi e Roma», στο F. Coarelli (επιμ.), *Divus Vespasianus. Il bimillenario dei Flavi (Roma, 27 marzo 2009 – 10 gennaio 2010)*, Roma 2009, σ. 68–97.
- Colini 1937: Colini A. M., «Forum Pacis», *Bullettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma* 62 (1937), σ. 7–40.
- Corso 2011: Corso A., «The Topography of Ancient Athens in the Mirabilia Urbis Athenarum», *Hyperboreus* 16–17 (2011), σ. 69–80.
- Δοντάς 1968: Δοντάς Γ., «Μέγα Αδριάνειον κτήριο και άλλα οικοδομικά λείψανα επί της οδού Αδριανού», *AAA* 1 (1968), σ. 221–224.
- Darwall–Smith 1996: Darwall–Smith R., *Emperors and Architecture: A Study of Flavian Rome*, Bruxelles 1996.
- Day 1942: Day J., *An Economic History of Athens under Roman Domination*, New York 1942.
- Despinis 2003: Despinis G. I., *Hochrelieffriese des 2. Jahrhunderts n. Chr. aus Athen*, München 2003.
- Dickenson 2017: Dickenson C. P., *On the Agora: The evolution of a public space in Hellenistic and Roman Greece (c. 323 BC – 267 AD)* (Mnemosyne Suppl., 398), Leiden / Boston 2017.
- Di Cesare 2009: Di Cesare R., «I resti archeologici ai piedi orientali dell'Acropoli. Quale storicizzazione?», *ASAA* 87 (2009), σ. 805–827.
- Di Cesare 2010: Di Cesare R., «L'Acropoli dall'ellenismo all'impero "umanistico"», στο R. Krumeich / Chr. Witschel (επιμ.), *Die Akropolis von Athen im Hellenismus und in der römischen Kaiserzeit*, Wiesbaden 2010, σ. 233–250.
- Di Cesare 2014: Di Cesare R., «L'Area a nord dell'Acropoli», στο E. Greco (επιμ.), *Topografia di Atene. Sviluppo urbano e monumenti dalle origini al III secolo d.C.*, Tomo 3. *Quartieri a nord e a nord-est dell'Acropoli e Agora del Ceramico*, Atene – Paestum 2014, σ. 709–744.
- Di Cesare 2016: Di Cesare R., «A short History of the Athenian Agora», στο K. Ζάμπας / Β. Λαμπρινουδάκης / Ε. Σημαντώνη–Μπουρνιά / Α. Ohnesorg (επιμ.), *ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Κορρέ*, Αθήνα 2016, σ. 163–174.
- Ευαγγελίδης 2010: Ευαγγελίδης Β., *Η Αγора των Πόλεων της Ελλάδας από τη Ρωμαϊκή κατάκτηση ως τον 3ο αι. μ.Χ.*, Θεσσαλονίκη 2010.
- Étienne 2004: Étienne R., *Athènes, espaces urbaines et histoire. Des origines à la fin du IIIe siècle ap. J.-C.*, Paris 2004.
- Ζαρμακούπη 2010: Ζαρμακούπη Μ., «Ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός των ρωμαϊκών επαύλειων γύρω από τον κόλπο της Νάπολης», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 114 (2010), σ. 50–59.
- Ζιρώ 1991: Ζιρώ Δ. Ι., «Ελευσίς, Ἡ κυρία εἰσοδος τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἐλευσίνας», Αθήνα 1991.
- Farrar 1998: Farrar L., *Ancient Roman Gardens*, Sutton, Stroud 1998.
- Favro 1996: Favro D. G., *The Urban Image of Augustan Rome*, Cambridge University Press, Cambridge / New York 1996.
- Favro / Pinto / Yegül 2010: Favro D. / Pinto J. A. / Yegül F. K., «William L. Macdonald (1921–2010)», *Journal of the Society of Architectural Historians* 69/4 (2010), σ. 481–83.
- Follet 1976: Follet S., *Athènes au IIe et au IIIe siècle: études chronologiques et prosopographiques*, Paris 1976.
- Förtsch 1989: Förtsch R., «Ein Aurea-Aetas-schema», *Römische Mitteilungen* 96 (1989), σ. 333–345.
- Frakes 2009: Frakes J. F. D., *Framing Public Life: The Portico of Roman Gaul*, Phoibos Verlag, Vienna 2009.
- Geagan 1979: Geagan D. J., «Roman Athens: Some Aspects of Life and Culture. I. 86 B.C.–A.D. 267», στο H. Temporini (επιμ.), *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* 2.7.1, Berlin 1979.
- Graindor 1934: Graindor P., *Athènes sous Hadrien*, Cairo 1934.
- Greco 2011: Greco E. (επιμ.), *Topografia di Atene. Sviluppo urbano e monumenti dalle origini al III secolo d.C. Tomo 2. Colline sud-occidentali – Valle dell'Ilisso*, Αθήνα 2011.
- Gros 1987: Gros P., «Un Programme Augustéen: Le Centre Monumental De La Colonie D'Arles», *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 102 (1987), σ. 339–63.
- Gros 1995: Gros P., «Forum Iulium: Venus Genetrix, Aedes», *LTUR* 2 (1995), σ. 306–307.
- Gros 2008: Gros P., *La Gaule Narbonnaise: De La Conquête Romaine Au IIe Siècle Apr. J.-C.*, Picard, Paris 2008.
- Gros 2009: Gros P., «Les "Villes D'Auguste" En Narbonnaise: Nouvelles Recherches Sur Arles et Nîmes», στο M. Christol / D. Darde (επιμ.), *L'expression du pouvoir au début de l'Empire romain: autour de la Maison Carrée à Nîmes: actes du colloque organisé à l'initiative*

- de la ville de Nîmes et du Musée archéologique, Nîmes, Carré d'art, 20–22 octobre 2005, Paris 2009, σ. 111–17.
- Hendrick 2006: Hendrick K.A., *Roman Emperors and Athenian Life, from Augustus to Hadrian*, University of California, Berkeley, 2006.
- Hoepfner 1976: Hoepfner W., *Das Pompeion und seine Nachfolgerbauten*, Berlin 1976.
- Jones 1996: Jones C.P., «The Panhellenion», *Chiron* 26 (1996), σ. 29–56.
- Κανελλόπουλος / Σούρλας 2018: Κανελλόπουλος Χ. / Σούρλας Δ., «Το μέγα Αδριανείο περιστύλιο των 100 κίωνων στην Αθήνα», στο Μ. Κορρές / Β.Κ. Λαμπρινουδάκης / Σ. Μαμαλούκος / Φ. Μαλλούχου / Σ. Σιρδής / Κ. Ζάμπας / Μ. Πολυβίου (επιμ.), *ΗΡΩΣ ΚΤΙΣΤΗΣ Ι. Μνήμη Χ. Μπούρα*, Αθήνα 2018, σ. 423–34.
- Κνιθάκης / Συμβουλίδου 1969: Κνιθάκης Ι. / Συμβουλίδου Σ., «Νέα στοιχεία διά την βιβλιοθήκην του Ἀδριανού», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 24A (1969), σ. 107–117.
- Κόκκος 1970: Κόκκος Α., «Αδριανεία έργα εις τας Αθήνας», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 25 (1970), Μελέτες, σ. 150–173.
- Κορρές 1999: Κορρές Μ., «Ολυμπείον», *Ανθέμιον* 5 (1999), σ. 27–29.
- Κοτταρίδη 2009: Κοτταρίδη Α., *Το Ανάκτορο των Αιγών. 2007–2009, η αρχή ενός μεγάλου έργου*, Θεσσαλονίκη 2009.
- Kanellopoulos 2020: Kanellopoulos C., «The lost skin of the Library of Hadrian in Athens. "... κίονες φρυγίου λίθου ... όρόφω τε έπιχρύσω και άλαβάστρω λίθω"», *AURA* 3 (2020), σ. 121–149.
- Kanellopoulos 2019: Kanellopoulos C., «The Architecture of the "Pantheon" in Athens. Recent Discoveries», *AURA* 2 (2019), σ. 173–190.
- Karivieri 1994: Karivieri A., «The So-Called Library of Hadrian and the Tetraconch Church in Athens», στο P. Castrén (επιμ.), *Post-Herulian Athens. Aspects of Life and Culture in Athens A.D. 267–529*, Helsinki 1994, σ. 89–113.
- Karivieri 2002: Karivieri A., «Just One of the Boys: Hadrian in the Company of Zeus, Dionysus, and Theseus», στο E.N. Ostenfeld (επιμ.), *Greek Romans and Roman Greeks: Studies in Cultural Interaction*, Aarhus 2002, σ. 40–54.
- Kellum 1994: Kellum B.A., «The Construction of Landscape in Augustan Rome: The Garden Room at the Villa ad Gallinas», *The Art Bulletin* 76/2 (1994), σ. 211–224.
- Kienast 1993: Kienast D., «Antonius, Augustus, die Kaiser und Athen», στο D. von Kartheinz / D. Hennig / H. Kalesch (επιμ.), *Klassisches Altertum, Spätantike und frühes Christentum*, Würzburg 1993, σ. 191–222.
- Kleiner 1986: Kleiner D.E.E., «Athens under the Romans: The Patronage of Emperors and Kings», στο Ch. McClendon (επιμ.), *Rome and the Provinces: Studies in the Transformation of Art and Architecture in the Mediterranean World*, New Haven 1986, σ. 8–20.
- Kockel 1995: Kockel V., «Forum Augustum», *LTUR* 2 (1995), σ. 289–95.
- Kyrieleis 1976: Kyrieleis H., «Bemerkungen zur Vorgeschichte der Kaiserfora», στο P. Zanker (επιμ.), *Hellenismus in Mittelitalien, Kolloquium Göttingen 1974*, Göttingen 1976, σ. 431–438.
- Lagogianni–Georgakarakos / Papi 2018: Lagogianni–Georgakarakos M. / Papi E., *Hadrianus – Adrianos: Ο Αδριανός, η Αθήνα και τα Γυμνάσια = Adriano, Atene e i Ginnasi = Hadrian, Athens and the Gymnasia*, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Scuola archeologica italiana di Atene, Αθήνα 2018.
- La Rocca 1998: La Rocca E., «Il Foro Di Traiano Ed I Fori Tripartiti. Appendice: Porticus E Basiliche Nel Foro Di Augusto», *Römische Mitteilungen* 105 (1998), σ. 169–172.
- La Rocca 2001: La Rocca E., «La Nuova Imagine Dei Fori Imperiali: Appunti in Margine Agli Scavi», *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Römische Abteilung* 108 (2001), σ. 197–201.
- La Rocca 2014: La Rocca E., «Il Traianum di Italica e la Biblioteca di Adriano ad Atene: la costruzione e fortuna di una morfologia architettonica», στο E. Calandra / B. Adembri (επιμ.), *Adriano e la Grecia. Villa Adriana tra classicità ed ellenismo. Studi e ricerche*, Milano 2014, σ. 61–70.
- Leigh 1997: Leigh S., «The "Reservoir" of Hadrian in Athens», *Journal of Roman Archaeology* 10 (1997), σ. 279–290.
- Leigh 1998: Leigh S., «The Aqueduct of Hadrian and the Water Supply of Roman Athens», αδημ. διδ. διαιτ., University of Pennsylvania, 1998.
- Levick 2000: Levick B.M., «Greece and Asia Minor», στο A.K. Bowman / P. Garnsey / D. Rathbone (επιμ.), *Cambridge Ancient History*, τόμ. 11, Cambridge 2000 (2η έκδ.), σ. 604–634.
- Lippolis 1995: Lippolis E., «Tra il ginnasio di Tolomeo e il Serapeion. La ricostruzione topografica di un quartiere monumentale di Atene», *Ostraka* 4 (1995), σ. 43–67.
- Lloyd 1982: Lloyd R.B., «Three Monumental Gardens on the Marble Plan», *American Journal of Archaeology* 86/1 (1982), σ. 91–100.
- Longfellow 2011: Longfellow B., *Roman Imperialism and Civic Patronage. Form, Meaning, and Ideology in Monumental Fountain Complexes*, Cambridge / New York 2011.
- Longfellow 2012: Longfellow B., «Roman fountains in Greek Sanctuaries», *AJA* 116/19 (2012), σ. 133–155.
- Luschin 2010: Luschin E.M., *Römische Gartenanlagen. Studien Zu Gartenkunst Und Städtebau in Der Römischen Antike*, GRIN Verlag, Vienna 2010.
- MacDonald 1986: MacDonald W.L., *The Architecture of the Roman Empire li. An Urban Appraisal*, Yale University Press, New Haven / London 1986.
- MacDonald / Pinto 1995: MacDonald W.L. / Pinto J.A., *Hadrian's Villa and Its Legacy*, New Haven / London 1995.
- Martini 1985: Martini W., «Zur Benennung der sog. Hadriansbibliothek in Athen», στο M. Kandler (επιμ.), *Lebendige Altertumwissenschaft. Festgabe zur Vollendung des 70. Lebensjahres von H. Vetters*, Wien 1985, σ. 189–191.
- Martini 2006: Martini W., *Das Pantheon Hadrians in Rom. Das Bauwerk und seine Bedeutung*, Stuttgart 2006.
- Marzano 2014: Marzano A., «Roman Gardens, Military Conquests, and Elite Self-Representation», στο Kathleen Coleman (επιμ.), *Le Jardin Dans L'Antiquité, Vandœuvres* 2014, σ. 195–238.
- Meneghini 2006: Meneghini R., «I Fori Imperiali: Ipotesi Ricostruttive ed Evidenze Archeologiche», στο L. Hasselberger / J.H. Humphrey (επιμ.), *Imaging Ancient Rome: Documentation, Visualization, Imagination: Proceedings of the Third Williams Symposium on Classical Architecture, Held at the American Academy in Rome, the British School At Rome, and the Deutsches Archäologisches Institut, Rome, on May 20–23, 2004*, 2006, σ. 144–62.
- Meneghini 2012: Meneghini R., «Il Foro Della Pace (O Templum Pacis) E La Torre Dei Conti», *Ricerche di Storia dell'arte* 108 (2012), σ. 32–47.
- Meneghini 2014: Meneghini R., «L'architettura del templum Pacis», στο R. Meneghini / R. Rea (επιμ.), *La Biblioteca Infinita. I luoghi del sapere nel mondo antico, Mostra, Colosseo, 14 marzo–5 ottobre 2014*, Roma 2014, σ. 284–299.
- Meneghini / Santangeli Valenzani 2007: Meneghini R. / Santangeli Valenzani R., *I Fori Imperiali: Gli Scavi del Comune di Roma (1991–2007)*, Viviani, Roma 2007.
- Monaco / Corcella / Nuzzo 2014: Monaco M.C. / Corcella A. / Nuzzo E., «Significato e funzioni della cosiddetta Biblioteca di Adriano ad Atene», στο E. Calandra / B. Adembri (επιμ.), *Adriano e la Grecia. Villa Adriana tra classicità ed ellenismo. Studi e ricerche*, Milano 2014, σ. 49–60.
- Morselli 1995: Morselli C., «Forum Iulium», *LTUR* 2 (1995), σ. 299–306.
- Morselli / Tortorici 1989: Morselli C. / Tortorici E., *Curia, Forum Iulium, Forum Transitorium*, De Luca, Roma 1989.
- Nielsen 1999: Nielsen I., *Hellenistic Palaces: Tradition and Renewal*, Aarhus University Press, Aarhus 1999.
- Noreña 2002: Noreña C.F., «Medium and Message in Vespasian's Templum Pacis», *Memoirs of the American Academy in Rome* 48 (2003), σ. 25–43.
- Oliver 1965: Oliver J.H., «The Athens of Hadrian», στο *Les Empereurs romains de l'Espagne. Actes du Colloque international: Madrid-Italica, 31 Mars–6 Avril, 1964*, Paris 1965.
- Παπασταμάτη–von Moock 2012: Παπασταμάτη–von Moock C., «Θέατρο του Διονύσου Ελευθερώς. Τα γλυπτά της ρωμαϊκής σκηνής: χρονολογικά, καλλιτεχνικά και ερμηνευτικά ζητήματα», στο Τ. Στεφανίδου–Τιβεριού / Π. Καραναστάση / Δ. Δαμάσκος (επιμ.), *Κλασική παράδοση και νεωτερικά στοιχεία στην πλαστική της ρωμαϊκής Ελλάδας (Θεσσαλονίκη, 7–9 Μαΐου 2009)*, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 129–149.
- Packer 2003: Packer J., «Plurima et Amplissima Opera: Parsing Flavian Rome», στο A.J. Boyle / W.J. Dominik (επιμ.), *Flavian Rome: Culture, Image, Text*, Leiden 2003, σ. 167–198.
- Platt / Squire 2017: Platt V. / Squire M., «Framing the visual in Greek and Roman antiquity: An introduction», στο V. Platt / M. Squire (επιμ.), *The frame in classical art: A cultural history*, Cambridge 2017, σ. 3–99.
- Pollard 2009: Pollard E.A., «Pliny's Natural History and the Flavian Templum Pacis: Botanical Imperialism in First-Century C.E. Rome», *Journal of World History* 20/3 (2009), σ. 309–338.
- Post 1998–1999: Post A., «Zum Hadrianstor

- in Athen», *Boreas* 21–22 (1998–1999), σ. 171–183.
- Purcell 1989: Purcell N., «Rediscovering the Roman Forum», *Journal of Roman Archaeology* 2 (1989), σ. 156–66.
- Purcell 1995: Purcell N., «Forum Romanum», *LTUR* 2 (1995), σ. 325–41.
- Raja 2012: Raja R., *Urban Development and Regional Identity in the Eastern Roman Provinces, 50 BC–AD 250: Aphrodisias, Ephesos, Athens, Gerasa*, Copenhagen 2012.
- Ratté 2002: Ratté C., «The Urban Development of Aphrodisias in the Late Hellenistic and Early Imperial Periods», στο C. Berns / H. von Hesberg / L. Vandeput / M. Waelkens (επιμ.), *Patris und Imperium: Kulturelle und Politische Identität in den Städten der Römischen Provinzen Kleinasien in der Frühen Kaiserzeit. Kolloquium Köln, November 1998*, Dudley / Leuven / Paris 2002, σ. 5–32.
- Ratté / Smith 2008: Ratté C. / Smith R. R., «Archaeological Research at Aphrodisias in Caria, 2002–2005», *American Journal of Archaeology* 112/4 (2008), σ. 713–51.
- Raubitschek 1945: Raubitschek A. E., «Hadrian as the Son of Zeus Eleutherios», *American Journal of Archaeology* 49 (1945), σ. 128–133.
- Reader 1997: Reader J. C., «The Statue of Augustus From Prima Porta, the Underground Complex, and the Omen of Gallina Alba», *AJP* 118 (1997), σ. 89–118.
- Reader 2001: Reader J. C., *The Villa of Livia ad Gallinas Albas*, Center for Old World Archaeology and Art, Brown University, Providence, RI 2001.
- Richardson 1992: Richardson L., *A New Topographical Dictionary of Ancient Rome*, Baltimore 1992.
- Rizzo 2001: Rizzo G., «Le Anfore Del Giardino Del Tempio», στο Françoise Villedieu (επιμ.), *Il Giardino Dei Cesari: Dai Palazzi Antichi Alla Vigna Barberini Sul Monte Palatino. Scavi Dell'École française de Rome, 1985–1999*, Quasar, Rome 2001.
- Σούρλας 2018: Σούρλας Δ., «Ο διάκοσμος της Βιβλιοθήκης του Αδριανού: τα γλυπτά», στο V. Di Napoli / F. Camia / V. Evangelidis / D. Grigoropoulos / D. Rogers / S. Vlizos (επιμ.), *What's New in Roman Greece? Recent Work on the Greek Mainland and the Islands in the Roman Period, Proceedings of a Conference held in Athens, 8–10 October 2015* (Meletemata, 80), Αθήνα 2018, σ. 391–417.
- Σούρλας 2021: Σούρλας Δ., «Η Νίκη του Αυτοκράτορα. Τα αγάλματα Νικών από τη Βιβλιοθήκη του Αδριανού ως μέσο προβολής της δύναμης και της αυτοκρατορικής ιδεολογίας», στο M. Λαγογιάννη–Γεωργακαράκου (επιμ.), *Γνωστές και Άγνωστες Νίκες της Ιστορίας, της Τέχνης και της Ζωής*, Αθήνα 2021, σ. 220–235.
- Shear 1981: Shear T. L., «Athens: From City-State to Provincial Town», *Hesperia* 50 (1981), σ. 356–377.
- Schmalz 2006: Schmalz G. C. R., «The Athenian Prytaneion Discovered?», *Hesperia* 75 (2006), σ. 33–81.
- Sisson 1929: Sisson M. A., «The Stoa of Hadrian in Athens», *Papers of the British School at Rome* 11 (1929), σ. 50–72.
- Smallwood 1966: Smallwood E. M., *Documents Illustrating the Principates of Nerva, Trajan and Hadrian*, Cambridge 1966.
- Sourlas 2014: Sourlas D., «Die Hadriansbibliothek in Athen. Ein historisch-archäologischer Überblick», *Antike Welt* 6 (2014), σ. 20–26.
- Spawforth 1999: Spawforth A. J. S., «The Panhellenion Again», *Chiron* 29 (1999), σ. 339–352.
- Spawforth / Walker 1985: Spawforth A. J. S. / Walker S., «The World of the Panhellenion I: Athens and Eleusis», *Journal of Roman Studies* 75 (1985), σ. 78–104.
- Spetsieri–Choremi 1995: Spetsieri–Choremi A., «Library of Hadrian at Athens. Recent Finds», *Ostraka* 4/1 (1995), σ. 137–47.
- Spetsieri–Choremi 2003: Spetsieri–Choremi A., «Urban Development and Monumental Buildings in Athens under Augustus and Hadrian», στο M. Korres / C. Bouras (επιμ.), *Athens: From the Classical Period to the Present Day*, New Castle (Delaware) 2003, σ. 166–93.
- Stefanidou–Tiveriou 2008: Stefanidou–Tiveriou T., «Tradition and Romanization in the Monumental Landscape of Athens», στο S. Vlizos (επιμ.), *Athens during the Roman Period: Recent Discoveries, New Evidence*, Αθήνα 2008, σ. 11–40.
- Strocka 2012/13: Strocka V. M., «Hadrian und Kekrops», *MDAI (A)* 127/128 (2012/13), σ. 289–305.
- Τιγγινάγκα 1999: Τιγγινάγκα Ι., «Η μεγάλη ανατολική αίθουσα της βιβλιοθήκης του Αδριανού (βιβλιοστάσιο). Αρχιτεκτονική μελέτη – πρόταση συντήρησης και αποκατάστασης», *Αρχαιολογικό Δελτίο* 54A (1999), σ. 285–326.
- Τιγγινάγκα 2008: Τιγγινάγκα Ι., «Η αφανής αρχιτεκτονική της Βιβλιοθήκης του Αδριανού», στο Στ. Βλίζος (επιμ.), *Η Αθήνα κατά τη Ρωμαϊκή εποχή. Πρόσφατες ανακαλύψεις, νέες έρευνες*, Μουσείο Μπενάκη 4ο Παράρτημα, Αθήνα 2008, σ. 133–152.
- Τραυλός 1960: Τραυλός Ι., *Πολεοδομική εξέλιξη των Αθηνών από των προϊστορικών χρόνων μέχρι των αρχών του 19ου μ.Χ. αιώνας*, Αθήνα 1960.
- Thompson 1950: Thompson H. A., «The Odeion in the Athenian Agora», *Hesperia* 19 (1950), σ. 31–141.
- Thompson 1955: Thompson H. A., «Activities in the Athenian Agora: 1954», *Hesperia* 24 (1955), σ. 50–71.
- Thompson 1981: Thompson H. A., «The Libraries of Ancient Athens», *The St. John's Review* 32 (1981), σ. 14–16.
- Thompson / Wycherley 1972: Thompson H. A. / Wycherley R., *The agora of Athens: the history, shape and uses of an ancient city center* (The Athenian Agora, 14), Princeton 1972.
- Travlos 1971: Travlos J., *Pictorial Dictionary of Ancient Athens*, London 1971.
- Yegül 1983: Yegül F. K., «The Bath–Gymnasium Complex in Sardis: Results of the Archaeological Exploration of Sardis», στο G. M. A. Hanfmann (επιμ.), *Sardis from Prehistoric to Roman Times*, Cambridge MA 1983, σ. 148–61.
- Yegül 1986: Yegül F. K., *The Bath–Gymnasium Complex at Sardis*, Cambridge 1986.
- Yegül 2010: Yegül F. K., *Bathing in the Roman World*, Cambridge 2010.
- Yegül / Favro 2019: Yegül F. K. / Favro D. G., *Roman Architecture and Urbanism: From the Origins to Late Antiquity*, Cambridge University Press, Cambridge / New York 2019.
- Walker 1979a: Walker S., «A Sanctuary of Isis on the South Slope of the Athenian Acropolis», *ABSA* 74 (1979), σ. 243–257.
- Walker 1979b: Walker S., «Corinthian Capitals with Ringed Voids. The Work of Athenian Craftsmen in the 2th Century AD», *AA* (1979), σ. 103–129.
- Walker 1979: Walker S., «The Architectural Development of Roman Nymphaea in Greece», αδημ. διδ. διατρ., University College London, 1979.
- Willers 1990: Willers D., *Hadrians panhellenisches Programm: archäologische Beiträge zur Neugestaltung Athens durch Hadrian*, Basel 1990.
- Willers 1996: Willers D., «Die Neugestaltung Athens durch Hadrian: Hadrians panhellenisches Programm», *Antike Welt* 27 (1996), σ. 3–17.
- Worthington 2021: Worthington I., *Athens after Empire: A History from Alexander the Great to the Emperor Hadrian*, Oxford 2021.
- Χωρέμη–Σπετσιέρη / Τιγγινάγκα 2008: Χωρέμη–Σπετσιέρη Α. / Τιγγινάγκα Ι., «Η Βιβλιοθήκη του Αδριανού στην Αθήνα. Τα ανασκαφικά δεδομένα», στο Στ. Βλίζος (επιμ.), *Η Αθήνα κατά τη Ρωμαϊκή εποχή. Πρόσφατες ανακαλύψεις, νέες έρευνες*, Μουσείο Μπενάκη 4ο Παράρτημα, Αθήνα 2008, σ. 115–131.
- Zahrnt 1979: Zahrnt M., «Die "Hadriansstadt" von Athen. Zu FGRHist 257 F 19», *Chiron* 9 (1979), σ. 393–398.
- Zanker 1990: Zanker P., *The Power of Images in the Age of Augustus*, The University of Michigan Press, Ann Arbor 1990.
- Zarmakoupi 2010: Zarmakoupi M., «The Architectural Design of the Peristylum–Garden in Early Roman Luxury Villas», στο S. Ladstätter / V. Scheibelreiter (επιμ.), *Städtisches Wohnen Im Östlichen Mittelmeerraum. 4. Jh. V. – 1. Jh. N. Chr. Akten des Kolloquiums von 24.–27. 10. 2007 an der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, Wien 2010, σ. 621–631.
- Zarmakoupi 2014: Zarmakoupi M., *Designing for Luxury on the Bay of Naples: Villas and Landscapes (c. 100 BCE – 79 CE)*, Oxford 2014.
- Zarmakoupi 2023: Zarmakoupi M., *Shaping Roman Landscape: Ecocritical Approaches to Architecture and Wall Painting in Early Imperial Italy*, Getty Publications, Los Angeles 2023.